

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
Кафедра загальної теорії права та держави

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

Навчально-методичний посібник

Одеса
Фенікс
2025

*Рекомендовано навчально-методичною радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 1 від 08 жовтня 2025 р.)*

Укладачі:

Завальнюк Володимир Васильович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія». ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1057-3852>

Рязанов Михайло Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія». ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0404-2841>

Чувакова Ганна Михайлівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія». ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6380-1233>

Рецензенти:

Матвєєва Лілія Георгіївна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри загальноправових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, полковник поліції;

Фасій Богдан Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія».

3-14 **Загальна теорія права та держави** : навч.-метод. посіб. [Електронне видання] / уклад.: В. В.Завальнюк, М. Ю. Рязанов, Г. М. Чувакова ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2025. – 182 с. – Режим доступу: <https://doi.org/10.32837/11300.30842>
ISBN 978-617-8430-86-3

Навчально-методичний посібник призначений для здобувачів вищої освіти, які вивчають дисципліну «Загальна теорія права та держави». У посібнику викладено зміст навчальної дисципліни за темами лекцій та практичних занять, практичні завдання з курсу, перелік рефератів, питання для перевірки знань з навчальної дисципліни, а також рекомендований перелік джерел.

Посібник підготовлено відповідно до освітньої програми «Судова діяльність» за спеціальністю «Право» і рекомендовано використовувати в навчальній роботі при підготовці фахівців за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти спеціальності 081 «Право» / Д8 «Право» 081 «Право» / Д8 «Право» факультету Судового та міжнародного права.

УДК 340.1(075.8)

ВСТУП

Дисципліна «Загальна теорія права та держави» вивчається здобувачами першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності «Право».

Метою викладання навчальної дисципліни «Загальна теорія права та держави» є формування у майбутніх фахівців юридичного профілю уявлень про особливості існування правової реальності в її різноманітних проявах (правових нормативах, правовій свідомості, правовій поведінці).

Коротким описом предметної сфери є вивчення закономірностей виникнення і функціонування права та держави, мови права та правового мислення, основ категоріального апарату юриспруденції.

Оволодіння курсом «Загальна теорія права та держави» передбачає читання лекцій, проведення практичних занять, консультацій, здійснення групових дискусій, виконання самостійних робіт та складання заліку/екзамену. Особлива увага приділяється засвоєнню понятійно-категоріального апарату юриспруденції; дослідженню системи основних концепцій існування права і держави; закріпленню ціннісних установок, заснованих на використанні теоретичного осмислення функціонування правових реалій та державних інститутів.

Загальною теорією права та держави використовуються як класичні, так і сучасні методи, методологічні прийоми та принципи пізнання правових явищ; загальнонаукові і спеціальні методики правової оцінки діяльності індивідів і соціальних груп, ідентифікації правової проблеми та її вирішення на основі принципів права; інформаційно-комунікаційні технології.

Методами викладання та навчання даної дисципліни є: дебати, дискусія та обговорення проблемних питань; проблемне та кейс-навчання; моделювання правових ситуацій (рольові ігри, інсценування судового засідання); аналіз нормативно-правових актів і судової практики; підготовка типових юридичних документів; робота в малих групах, мозковий штурм, мініпрезентації.

Зазначені методи можуть застосовуватися у межах різних форм контролю, залежно від завдань навчального заняття і етапу перевірки результатів навчання.

Під час поточного контролю, що проводиться на практичних заняттях для перевірки готовності здобувача до виконання конкретних завдань, використовуються такі методи оцінювання: усне опитування, перевірка розв'язання практичних завдань, короткі тестові завдання, оцінювання складених типових документів; за потреби – індивідуалізовані завдання для підвищення мотивації та розвитку здібностей.

Під час проміжного контролю, що здійснюється після вивчення тем або змістових модулів для визначення рівня засвоєння матеріалу, використовуються наступні методи: контрольна робота, колоквиум (у т.ч. з елементами аналізу кейсів і аргументованої усної відповіді).

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми після вивчення дисципліни «Загальна теорія права та держави» здобувачі повинні:

- використовувати юридичні концепції та теоретичні положення для входження у професійне юридичне середовище;
- визначати можливості права і держави при вирішенні соціальних і особистих питань;
- володіти мовою права, правовими поняттями, принципами, нормами, процедурами для рішення правових питань;
- розмежувати сфери належного, суцього та ідеального в бутті права і держави;
- мати уявлення про різноманіття існуючих правових систем, тенденції їх розвитку та взаємодії;
- використовувати правове мислення, категоріальний апарат юриспруденції для вирішення правових проблем та проблем розвитку держави;
- оцінювати конфлікти, що виникають у суспільстві, через призму суб'єктивних прав і юридичних обов'язків для використання юридичних засобів і державного механізму в їх розв'язанні.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 7/210 кредитів ECTS.

Підсумковою формою контролю є залік та екзамен.

Оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти щодо опанування навчальної дисципліни здійснюється відповідно до Положення про організацію освітнього процесу в Національному університеті «Одеська юридична академія».

Критерії оцінювання знань здобувачів:

Оцінка виставляється за національною чотирибальною шкалою: «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно». При оцінці за основу слід брати повноту і правильність виконання завдань.

1. Оцінка «5» (відмінно) ставиться в тому разі, коли відповідь здобувача правильна, повна, послідовна, логічна; здобувач впевнено володіє фактичним матеріалом з усього курсу, вміє застосовувати його щодо конкретно поставлених завдань.

2. Оцінка «4» (добре) ставиться в тому разі, коли відповідь правильна, послідовна, логічна, але здобувач допускає у викладі окремі незначні пропуски фактичного матеріалу вміє застосувати його щодо конкретно поставлених завдань.

3. Оцінка «3» (задовільно) ставиться у тому разі, коли здобувач володіє більшою частиною фактичного матеріалу, але викладає його не досить послідовно і логічно, допускає істотні пропуски у відповіді, невірно формулює основні теоретичні положення та причинно-наслідкові зв'язки.

4. Оцінка «2» (незадовільно) ставиться в тому разі, коли здобувач виявляє незнання більшої частини фактичного матеріалу або здобувач відмовляється відповідати на поставлені питання.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

100-бальною шкалою	Шкала за ECTS	За національною шкалою	
		Екзамен	Залік
90–100	A	Відмінно	Зараховано
82–89	B	Добре	
74–81	C		
64–73	D	Задовільно	
60–63	E		
1–59	Fx	Незадовільно	Не зараховано
1–34	F		

ПРОГРАМА ЛЕКЦІЙНОГО НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

ТЕМА 1. ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Мета: оволодіти знаннями щодо категорій «юридична наука» і «юриспруденція»; з'ясувати систему та функції юриспруденції; сформувати інтегральне розуміння предмета і об'єкта юриспруденції; розкрити зміст методології юриспруденції.

Питання:

1. Поняття юридичної науки і юриспруденції. Система юриспруденції. Функції юриспруденції.
2. Предмет та об'єкт юриспруденції.
3. Поняття та зміст методології юриспруденції: парадигми, концепції, методи, принципи, підходи.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття юридичної науки і юриспруденції. Система юриспруденції. Функції юриспруденції.

Наука – це сфера людської діяльності, яка виробляє та систематизує об'єктивні знання про матеріальний та духовний світ.

Юриспруденція є більш широким і складним поняттям, ніж просто юридична наука. Як вважає Ю. М. Оборотов, термін «юридична наука» цілком умовний для релігійних правових систем, а «релігійна юриспруденція» цілком можлива. Юриспруденція включає також і юридичну практику, тобто окрім наукового та філософського знання включає прагматику.

Так, на переконання Н. М. Крестовської та Л. Г. Матвєєвої існує сім груп (сфер) знань про державу і право: теоретичні юридичні науки; історико-юридичні; галузеві; міжгалузеві; організаційні; прикладні; міжнародно-правові науки¹.

¹ Креативність загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2015. С. 54.

Натомість Ю. М. Оборотов виокремлює шість груп знань про право і державу: 1) філософська юриспруденція; 2) фундаментальна; 3) догматична юриспруденція, яка включає: а) галузеву юриспруденцію і б) міжгалузеву юриспруденцію; 4) організаційно-прикладна юриспруденція; 5) міжнародна юриспруденція; 6) інтеграційна юриспруденція (право Європейського Союзу, право СОТ)².

Структура державознавства: 1) предметна і методологічна сфера знань про державу; 2) пролегоменологія державознавства; 3) теорія форми держави; 4) державна кратологія.

Функціями юриспруденції вважаються гносеологічна; методологічна функція; прогностична; практична (практико-орієнтуюча) функція.

2. Предмет та об'єкт юриспруденції.

Об'єкт – це ширше поняття, яке охоплює явища зовнішнього світу, що стають предметом пізнання та практичного впливу з боку людей, суб'єктів. Предмет же є конкретизованою частиною об'єкта – його окремим аспектом чи стороною, яку досліджує певна наука; це сукупність найважливіших питань, що входять до сфери її вивчення.

Якщо об'єкт зазвичай є спільним для кількох наук, то предмет кожної науки є унікальним і не може повністю збігатися з предметом іншої. Саме завдяки своєму особливому предмету кожна наука набуває індивідуальності, визначається її самостійність, специфіка та відмінність від інших дисциплін.

Об'єктом виступають держава і право – окремі, але тісно взаємопов'язані складові суспільного життя.

Предметом цієї науки є як загальні, так і специфічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування права й держави, їхніх складових елементів, а також соціальних явищ і процесів, що перебувають із ними у тісному зв'язку.

Сама ж теорія держави і права як юридична наука є впорядкованою системою об'єктивних знань про зазначені закономірності, їхні окремі частини і взаємопов'язані соціальні процеси³.

² Креативність загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2015. С. 54

³ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 78.

3. Поняття та зміст методології юриспруденції: парадигми, концепції, методи, принципи, підходи.

Методологію можна розуміти як сукупність підходів, методів і принципів, що використовуються у науковому дослідженні. Визначення сутності методології та її функцій у науковій літературі подається неоднозначно. Одні автори ототожнюють її з загальними теоретичними проблемами науки, інші – з філософією; є й такі, хто розглядає її як окрему науку; деякі розглядають її як набір методів; п'яті вважають її філософією наукового методу. Це свідчить про існування різних рівнів методології, а також про її розвиток у кілька етапів⁴.

Ключовим елементом методології є метод – спосіб або шлях досягнення певної мети чи вирішення конкретного завдання. Якщо предмет науки визначає, що саме досліджується, то метод науки вказує, яким саме способом це дослідження здійснюється.

Розглядаючи класичну методологію, можна виділити такі методи, які умовно можна розділити на чотири групи: філософські; загальнонаукові; приватно-наукові; спеціальні.

Принципи пізнання – це основоположні засади теорії пізнавального методу (або методів), які вимагають здійснення певних дій з боку суб'єкта, який пізнає.

До класичних принципів належать: принцип раціоналізму, детермінізму, об'єктивної істини, верифікації та історизму.

У методології юриспруденції важливу роль відіграють юридичні концепції та парадигми. Концепція – це науково обґрунтоване пояснення певного явища, тоді як парадигма – це модель формулювання та вирішення наукових проблем, що визначає підхід до дослідження в певний історичний період.

ТЕМА 2. ПОХОДЖЕННЯ ПРАВА

Мета: оволодіти знаннями стосовно теорії походження права; з'ясувати яким було соціальне регулювання у первісному суспільстві; пояснювати та інтерпретувати шляхи становлення права; розкрити відмінності права від соціального регулювання у первісному суспільстві.

⁴ Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, А. П. Овчиннікова та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2019. С. 76.

Питання:

1. Огляд теорій походження права.
2. Соціальне регулювання у первісному суспільстві.
3. Шляхи становлення права.
4. Відмінності права від соціального регулювання у первісному суспільстві.

Теоретичний мінімум:

1. Огляд теорій походження права.

Є кілька загальних підходів до того, як формулюється та вирішується питання стосовно походження права. Найбільш чітко виокремлюються два загальнофілософські напрями – ідеалістичний та матеріалістичний.

Ідеалістичний підхід розглядає право як явище надприродного походження, не залежне від волі людини чи суспільства. У цьому контексті право ототожнюється з божественною волею, діями духів, героїв або інших надприродних сил.

Матеріалістичний підхід, навпаки, вбачає джерела права в земних реаліях – у природі самої людини та її суспільного життя. У межах кожного з цих напрямів сформувалася низка теорій, що пояснюють походження права. Матеріалістичний підхід до проблематики походження права є значно більш поширеним. Він виходить із того, що право – це продукт людської діяльності, штучне утворення, створене індивідом або суспільством.

Ще з давніх часів з'явилися теологічні (міфологічні) уявлення, згідно з якими право було створене Богом (або богами) і передане людям через посланників, пророків, володарів, правителів. Таке право вважалося втіленням божественної волі, вищого розуму, добра й справедливості.

На основі цих широко поширених уявлень були створені розгорнуті теорії божественного походження права, найбільш відомим з яких є учення католицького богослова Томи Аквінського (XIII ст.). Розквіт теологічної теорії походження права прийшовся на період середньовіччя, але й зараз існує немало її прихильників (наприклад, неотомісти).

Природно-правова теорія, яка має глибоке історичне коріння, пов'язує виникнення права з ідеалами добра, справедливості та розуму, які є невід'ємними рисами людини саме за природою.

Психологічна теорія (польський юрист Лев Петражицький, французький соціолог і психолог Габріель Тард) пов'язувала витoki права з різними проявами людської психіки (індивідуальної або колективної). Серед них – потреба в підпорядкуванні, відчутті спадкоємності, бажаннях і віруваннях, вольові імпульси, засоби як спосіб рішення соціальних розбіжностей тощо. Віддаючи перевагу в процесі виникнення права психологічним чинникам, ця теорія не враховувала впливу на нього інших об'єктивних чинників. Проте слід визнати позитивний внесок психологічної теорії в учення про формування правосвідомості.

Марксистська теорія трактує появу права як наслідок класової боротьби. Вона стверджує, що панівний клас, використовуючи механізми державної влади, формує й змінює правові норми відповідно до власних, насамперед економічних інтересів.

Теорія примирення розглядає походження права як результат необхідності регулювання міжгромадських взаємин. Згідно з цією концепцією, прагнення уникати і врегульовувати конфлікти було загальним інтересом усього первісного суспільства.

Американські історики економіки, прихильники теорії неолітичної революції Дуглас Норт і Роберт Томас дотримуються іншої думки. Вони пов'язують появу права з виникненням відносин власності. Щоб перейти від полювання до землеробства, необхідні корінні зміни відносин власності. Ці моменти і визначальними у виникненні права, а потім і держави⁵.

2. Соціальне регулювання у первісному суспільстві.

Найдавнішою формою людського об'єднання було первісне стадо, в межах якого відбувалося біологічне становлення людини та зародження соціальних структур. Згодом його змінила родова громада – колектив людей, пов'язаних спільним походженням, господарською діяльністю, місцем проживання й поховання, а також спільними обрядами та традиціями.

Найвищим органом влади в родовій громаді вважалися збори всіх дорослих членів громади, рішення яких мали обов'язковий характер для кожного. З-поміж громади міг виокремлюватися індивідуальний

⁵ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 98.

лідер – умовно старійшина (не обов’язково найстарший). Лідером зазвичай ставав той, хто мав найбільше знань, життєвого досвіду або відзначався як вдалиий мисливець і організатор полювання.

Соціальні норми (тобто правила поведінки) – слугували основою для врегулювання відносин у громаді. Їх джерелами були міфи, звичаї, традиції, обряди та ритуали, що визначали правила праці, побуту, сімейного життя, розмноження населення і способи вирішення конфліктів.

Загалом нормативна система первісного суспільства забезпечувала підтримку привласнювальної економіки, гармонійне співіснування громади з природним середовищем. Вона включала норми біолого-психологічного походження (табу), міфолого-релігійні уявлення, моральні настанови, а також обряди, ритуали й звичаї. Ці норми були загальнообов’язковими, добровільно дотримувалися всіма членами громади та сприймалися як природна частина життя, чому сприяла інтегрованість людини в структуру первісної спільноти⁶.

3. Шляхи становлення права.

Процес виникнення права був тривалим і багатоступеневим. Основними напрямками його формування стали: визнання сталих і повторюваних індивідуальних відносин як права; державне санкціонування звичаїв; створення правових норм судовими органами; а також прийняття нормативно-правових актів органами державної влади.

Одним із ключових етапів формування права стало перетворення звичаїв первісного суспільства на правові звичаї. Такий звичай набував правового характеру, коли отримував мовчазне або офіційне схвалення з боку держави та починав охоронятися нею, у тому числі через примусові засоби.

Суди, як одні з перших органів державної влади, відіграли помітну роль у становленні правових норм. Вони створювали прецеденти – рішення в конкретних справах, які надалі набували обов’язкового характеру та використовувалися як зразок у вирішенні аналогічних справ.

З плином часу головною формою права стали державні нормативні правові акти. Зростаючі потреби у правовому регулюванні спричинили появу спеціальних юридичних понять і механізмів – таких як

⁶ Загальна теорія держави і права /За ред. М.В.Цвіка, В.Д.Ткаченка, О.В.Петришина. – Харків: Право, 2002. – С. 168.

власність, позов, злочин, юридична відповідальність, що були відсутні в родовому звичаєвому праві. Згодом у низці країн ці акти поступово витіснили звичаєве право, посівши провідне місце серед правових форм.

4. Відмінності права від соціального регулювання у первісному суспільстві.

Право суттєво відрізняється від соціальних норм первісного суспільства. В давнину норми поведінки формувалися через багаторазове повторення найбільш ефективних моделей дій, які створювалися всім родом або племенем. Натомість право формувалося внаслідок ускладнення сталих соціальних відносин, їхнього офіційного визнання та захисту з боку держави⁷.

Соціальні норми первісного періоду втілювали загальну волю громади та сприяли впорядкуванню соціального життя. Початкове право, хоч і в елементарних формах, виконувало функції регулювання спільної діяльності у сфері виробництва, розподілу благ та визначення внеску кожного до задоволення колективних потреб, так зване архаїчне право.

Первісні норми відображалися в міфах, звичаях, обрядах і ритуалах, існували в усній формі та передавалися з покоління в покоління через свідомість людей⁸. На відміну від них, право існувало у вигляді узагальнених і державою схвалених зразків поведінки, що з часом набували юридичного значення й закріплювалися у письмових документах – законах, прецедентах, нормативних договорах.

У процесі свого історичного розвитку право набуло низки відмінних рис, що виокремлюють його серед інших соціальних норм: загальнообов'язковість, формалізованість, процесуальний характер, системність і офіційна гарантованість.

ТЕМА 3. ОСНОВНІ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО

Мета: оволодіти знаннями щодо категорії «праворозуміння», з'ясувати її зміст та типи; пояснювати та інтерпретувати різноманіт-

⁷ Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Baïre, 2015. с. 102. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>

⁸ Завальнюк В. В. Антропологізація права: традиції та сучасність : моногр. Одеса: Юрид. л-ра, 2018. с. 110.

ність підходів до права; формувати інтегральне розуміння основних шкіл права.

Питання:

1. Праворозуміння: поняття, зміст, типи.
2. Різноманітність підходів до права.
3. Основні школи права.

Теоретичний мінімум:

1. Праворозуміння: поняття, зміст, типи.

Праворозуміння є науковим поняттям, яке відображає як процес, так і результат свідомої інтелектуальної діяльності людини⁹. Воно включає пізнання права, його сприйняття, тобто оцінку, а також особисте ставлення до нього як до цілісного соціального явища.

Сутність праворозуміння полягає в наявності в людини знань про її права, обов'язки, про дозволи, зобов'язання та заборони, що встановлені правом, а також у здатності оцінювати ці елементи як справедливі чи несправедливі. Залежно від рівня правової культури, методичної підготовки суб'єктів та вибору предмета вивчення, праворозуміння може бути повне чи неповне, правильне або ж спотворене, позитивне або негативне.

У сучасній правовій науці прийнято розрізняти два основні типи праворозуміння: легістський та юридичний. Їх головна відмінність полягає в ставленні до співвідношення права і закону.

Легістське праворозуміння засноване на законі і на ототожненні права із законом (від лат. *lex* – закон). Юридичне праворозуміння (від лат. *jus* – право) вважається таким правовим розумінням, яке базується на розрізненні цих понять.

2. Різноманітність підходів до права.

Право є складним для осмислення феноменом, оскільки воно віддзеркалює ще складніші економічні, політичні та соціальні взаємовідносини¹⁰. Його сутність формують два основні елементи – природне та позитивне право. Така подвійність підкреслює діалектичну

⁹ Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. Право України. 2010. №4. С. 16.

¹⁰ Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Харків: Еспада, 2006. – С. 252.

природу права, в якій поєднуються загальноабстрактні (тобто природно-правові) та конкретні (позитивні) аспекти.

Природне право (*jus naturale*) охоплює вроджені, невідчужувані та невід’ємні норми, які базуються на природній сутності людини, її розумі та загальних моральних засадах. Ці норми мають універсальний характер – вони не залежать від держави та поширюють свій вплив для всіх народів у всі часи.

Позитивне право – це нормативний регулятор, закріплений в офіційних джерелах, який встановлює межі дозволеної та належної поведінки людей і слугує підґрунтям для ухвалення юридично обов’язкових рішень компетентними державними органами.

Концепція праворозуміння являє собою певний підхід до пізнання сутності й соціального призначення права в суспільстві. Сьогодні виділяють три основні метаконцепції: аксіологічну (природно-правову), соціологічну, нормативістську (позитивістську).

З огляду на це, спроби знайти єдину універсальну формулу праворозуміння виглядають малоперспективними. Значно ефективнішим для юридичної науки та практики є плюралістичний підхід, що враховує різноманіття визначень і концепцій права.

3. Основні школи права.

На протигагу юридичному позитивізму, соціологічний підхід до праворозуміння є менш однорідним – «скільки шкіл, стільки й учень». Втім, усі ці напрями об’єднує спільна ідея: не можна зводити право лише до закону. Закон ще не гарантує наявності чинного права, оскільки в законі бувають прогалини, крім того, закон не являється єдиним джерелом права.

Представники соціологічного підходу наполягали, що право слід шукати не лише у нормативних актах, а передусім у реальному житті – в суспільних відносинах, правосвідомості людей, у відчутті справедливості, у громадській моралі, емоціях і колективній психології. Особливу увагу вони приділяли судовій практиці, вважаючи, що судді мають діяти на основі внутрішнього переконання, здійснюючи так зване «вільне знаходження права»¹¹.

Історична школа права, яка сформувалася в першій половині XIX століття в Німеччині, стала реакцією на доктрину природного права.

¹¹ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук’янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 107.

Її засновниками були провідні німецькі юристи – Г. Гуго, Г. Пухта, К. Ф. Савіньї. Вони вважали, що право не є витвором волі законодавця, а виникає стихійно, як результат історичного розвитку народу, його звичаїв і правосвідомості. Згодом, на початку XX ст., представники соціологічної школи звинуватили історичну в тому, що вона не витіснила концепцію природного права, відповідно до якої суддя тільки пізнає та застосовує право, проте не створює його.

І справді, спільним для обох підходів є переконання, що право не є результатом свавілля законодавця, а формується природно, відповідно до духу народу і суспільного розвитку. А згідно з історичною школою – право виникає спонтанно.

ТЕМА 4. ПРАВО ТА ЙОГО ВЛАСТИВОСТІ

Мета: надати уявлення та сформувати систему знань про основні властивості та сутність права; оволодіти знаннями стосовно природного, позитивного та об'єктивного права; пояснити та інтерпретувати принципи і функції права.

Питання:

1. Визначення та основні властивості права. Сутність права.
2. Природне, позитивне та об'єктивне право.
3. Принципи права.
4. Функції права.

Теоретичний мінімум:

1. Визначення та основні властивості права. Сутність права.

Право – це система загальнообов'язкових, формально-визначених, встановлених і охоронюваних державою правил поведінки, що виражає міру свободи і справедливості, досягнуту певним суспільством, і служить для регулювання суспільних відносин¹².

Як соціальний інститут, право розкривається через низку ключових ознак: загальнообов'язковість; нормативність; формальна визна-

¹² Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 114.

ченість; системність; зв'язок із державою; регулятивність; вираз міри свободи й справедливості; процедурність; компромісний характер.

Сутність права – це його глибинна природа, яка об'єднує всі характерні властивості та взаємозв'язки¹³.

У рамках соціологічного підходу до права, подібно до аналізу держави, розглядають два основні аспекти: загальносоціальний – право як результат домовленості в суспільстві, вираження узгодженої волі різних соціальних груп; класовий – право як інструмент, через який панівна група (каста, стан, клас) реалізує свою волю.

Природно-правова концепція акцентує увагу на гуманістичних основах права, тобто його завданні захищати загальнолюдські цінності: свободу, зокрема індивідуальну, гідність, безпеку особи та незалежність.

Нормативізм натомість зосереджується виключно на юридичній формі: він абстрагується від соціального змісту й трактує право як вираз державної волі, що закріплена в нормах.

Попри різні підходи, незалежно від теоретичної позиції, сутність права завжди проявляється через його ознаки, принципи та функції.

2. Природне, позитивне та об'єктивне право.

Природне право – це закладені в самій природі людини, невідчужувані та вроджені норми поведінки, які ґрунтуються на розумі, етичних засадах і універсальних моральних принципах. Таке право існує поза межами державної системи й має загальний, позачасовий характер, розповсюджуючись на всі народи й епохи. Воно увібрало в себе ідеальні, глибоко етичні і надзвичайно справедливі уявлення про право¹⁴.

Позитивне право – своєрідний нормативний регулятор, який виступає інструментом державного регулювання поведінки громадян, зокрема визначає дозволена та належна поведінку людини. На його основі компетентні державні органи ухвалюють юридично обов'язкові рішення. Таким чином воно є результатом свідомої правотворчої діяльності держави.

¹³ Ватаманюк Л., Гарасимів Т. Проблема пізнання права: гносеологічні межі та можливості. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2017. № 861. С. 85.

¹⁴ Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2021. С. 77.

Часом терміни «позитивне право» та «об’єктивне право» вживаються як синоніми, однак це не зовсім коректно. Об’єктивне право – це вся сукупність правових норм, які реально діють у державі та відображаються в різноманітних джерелах права, незалежно від конкретної особи. Воно охоплює законодавчі акти, юридичні прецеденти, правові звичаї та нормативні договори, які діють в конкретній країні. Ця категорія відображає неперсоніфікований, зовнішній, універсальний характер правових норм, які не прив’язані до суб’єктивного сприйняття індивіда.

Натомість поняття «позитивне право» характеризується іншою метою і вказує на розподіл права на волевстановлене (тобто позитивне) і природне (незалежне від волі суб’єкта нормотворчості).

Таким чином, позитивне і природне право мають об’єктивну природу, існують незалежно від особистих переконань, бажань чи обізнаностей того чи іншого індивіда. Проте категорія «об’єктивне право» є ширшою за позитивне, адже включає його.

3. Принципи права.

Принципами права є фундаментальні ідеї, положення або формулювання, керівні засади, які визначають процес, розвиток і функціонування права¹⁵.

Зазвичай їх поділяють на загальносоціальні і спеціально-юридичні принципи.

До загальносоціальних належать: принцип пріоритетності загальнолюдських цінностей над груповими цінностями; принцип гуманізму; демократизму. Спеціально-юридичні принципи можна класифікувати за рівнем охоплення на загальноправові, галузеві, міжгалузеві, принципи інститутів.

До загальноправових принципів відносять: принцип свободи; справедливості; рівності; рівність прав та обов’язків індивідів; принцип взаємозв’язку прав й обов’язків; верховенства права; законності.

Галузеві принципи відрізняються тим, що вони характерні для однієї галузі права. До прикладу, для цивільного права основними принципами вважаються: принцип добровільності вступу до цивільних правовідносин, принципу добросовісного виконання договорів.

¹⁵ Луць Л.А., Фулей Т.І. Деякі аспекти впровадження загальнолюдських принципів права в юридичну практику України // Держава і право. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. - Вип.20. С. 14.

Зі свого боку, міжгалузеві принципи охоплюють дві чи більше, зазвичай, суміжні галузі. Приміром: принцип рівності сторін у судовому процесі, який поширює свою дію на цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне і господарсько-процесуальне право¹⁶.

Принципи інститутів права застосовуються в межах однорідних суспільних відносин, які регулюються нормами відповідного правового інституту.

4. Функції права.

Функції права – це основні напрями його впливу на людину і суспільство загалом, а також на суспільні відносини. Аналіз правових функцій дозволяє зрозуміти соціальну роль права, а також характер його впливу на поведінку людей у правовому полі¹⁷.

Загалом функції права поділяються на загальносоціальні і спеціально-юридичні. До загальносоціальних традиційно відносять: інформаційну; орієнтаційну; виховну; культурно-історичну; стабілізаційну¹⁸. В науковій літературі згадуються також й інші загальносоціальні функції: соціального контролю; організаторська; управлінська.

Враховуючи широке охоплення суспільних процесів, право виконує економічну, політичну, ідеологічну функції. Однак для юристів особливу вагу мають саме юридичні функції: регулятивна та охоронна.

Регулятивна функція полягає у впорядкуванні суспільних відносин через встановлення норм поведінки. Вона поділяється на регулятивну статичну і регулятивну динамічну.

Охоронна функція проявляється в захисті суспільно значущих цінностей, благ, суспільних відносин через заборони, обмеження, а також покарання за їх порушення.

Деякі правознавці виокремлюють компенсаційну, обмежувальну та відновну функції права. Однак О. Ф. Скаун вважає їх різновидами охоронної функції права¹⁹.

¹⁶ Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. Право України. 2017. № 11. С. 153.

¹⁷ Ісаєва В. В. Функції права: теоретико-правовий аналіз. Часопис Київського університету права. 2013. № 1. С. 46.

¹⁸ Крестовська Н.М. До питання про функції ювенального права// Актуальні проблеми держави і права. Зб.наук.праць. – Одеса: Юрид.літ, 2003. – Вип.21. – С.183.

¹⁹ Скаун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 4-ге вид., допов. і перероб. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2014. С. 125.

ТЕМА 5. ПРАВО І ДЕРЖАВА В ЇХНЬОМУ СПІВВІДНОШЕННІ

Мета: розкрити єдність і відмінність держави й права; пояснити та інтерпретувати типи зв'язків між правом і державою; оволодіти знаннями щодо моделей взаємодії права і держави.

Питання:

1. Єдність і відмінності держави і права.
2. Типи зв'язків між правом і державою: функціонально-координаційні, причинно-наслідкові.
3. Тоталітарна, ліберальна, прагматична моделі взаємодії права і держави.

Теоретичний мінімум:

1. Єдність і відмінності держави і права.

Держава й право тісно взаємопов'язані та взаємозалежні. Їх співвідношення розглядається через такі ключові аспекти: єдність, відмінність та взаємодія²⁰.

Єдність можна пояснити наступним чином. Вона полягає в тому, що обидва явища мають спільне походження й історичний розвиток. І держава, і право з'явилися як відповідь на потреби соціально неоднорідного суспільства, яке перейшло до економіки, заснованої на виробництві та відтворенні.

Відмінності прослідковуються у визначенні цих термінів, їх онтологічному статусі та суспільній природі. Держава є особливою політико-територіальною організацією публічної влади, тоді як право являється системою офіційно встановлених та охоронюваних норм, які виступають регуляторами поведінки людини. Крім того, держава і право відносяться до різних сфер буття: держава – це сфера суцього, тобто того, що є, тоді як право – сфера належного, того, що має бути.

Взаємодія полягає у різносторонньому впливі елементів один на одного. Вплив держави на право насамперед проявляється в тому, що

²⁰ Корчевна Л. О. Співвідношення держави і права (за працями Л. Петражицького, Г. Гурвіча, П. Сорокіна). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2014. Випуск 29. Том 1. С. 22.

вона формує, змінює, удосконалює, захищає від порушень і впроваджує в життя правові норми.

Держава створює право також для регулювання власної діяльності. Через право вона реалізує свої функції, веде внутрішню та зовнішню політику, законодавчо визначає та закріплює суспільний устрій і статус особи в суспільстві.

2. Типи зв'язків між правом і державою: функціонально-координаційні, причинно-наслідкові.

Держава разом із правом утворюють єдину політико-юридичну систему, що складається з двох незалежних, але взаємопов'язаних елементів. Їхнє співвідношення не можна зводити до взаємозв'язку предмета та його ознак, адже це взаємодія самостійних явищ, кожне з яких має свої характерні риси, властивості.

Як окремі соціальні феномени, вони взаємодіють із різними аспектами життя суспільства – економікою, культурою, політикою, духовністю, але їхній власний взаємозв'язок є ключовим. Ці відносини не концептуальні, їм властивий реальний, практичний характер, що виявляється в причинно-наслідкових і функціонально-координаційних зв'язках між ними.

У правничій літературі цей взаємозв'язок іноді окреслюють як функціональну єдність. Це пояснюється тим, що функції держави і функції права мають спільне спрямування, крім того, реалізація функцій одного неможлива без функціонування іншого. Право впорядковує здійснення державної влади, запроваджує межі допустимого та гарантує законність у діях органів держави. Законність є основною умовою ефективного і справедливого виконання державою своїх функцій²¹.

Прагнення підпорядкувати діяльність держави правовим нормам – це не просто прояв недовіри до влади чи спроба запобігти зловживанням. Це необхідний механізм, що забезпечує організованість, узгодженість і стабільність взаємодії особи, суспільства та держави у всіх сферах, включно з політичною та юридичною.

3. Тоталітарна, ліберальна, прагматична моделі взаємодії права і держави.

В юридичній літературі виділяють три точки зору до оцінки взає-

²¹ Камолих Д. А. Основні підходи до розуміння співвідношення держави та права в державно-правовій думці. Держава і право. 2012. Вип. 55. С. 88.

мозв'язку між державою і правом: етатистська, ліберальна й прагматична²².

Згідно з етатистським підходом першорядне значення надається державі, адже вона стоїть вище права, розглядаючи право як елемент та інструмент політики держави. В такій системі право підпорядковується державі й використовується для реалізації державної політики. Інституційним проявом цієї концепції є тоталітарна держава, а її ідеологічне підґрунтя базується на юридичному позитивізмі, зокрема в його марксистсько-ленінській версії.

Зі свого боку, ліберальна точка зору ставить особу і її права вище держави. Основна теза цього вчення проявляється в тому, що суспільна взаємодія та розподіл праці можливі лише за умови приватної власності на засоби виробництва, що відповідно вимагає ринкової економіки та вільної конкуренції.

Антиліберали поширюють думку, що нібито лібералізм ворожий державі, тому що він, по-перше, виступає проти націоналізації засобів виробництва, по-друге, суворо протиставляє право державі.

Проміжне становище між цими крайніми точками зору займає прагматична концепція. Цей підхід намагається збалансувати крайнощі двох попередніх. Він визнає, що держава відіграє важливу роль у створенні й підтриманні правопорядку, але водночас стверджує, що право обмежує державну владу і зобов'язує її діяти в межах встановлених норм.

Прагматична концепція орієнтована на ідею правової держави, де право стоїть вище за державу, виступаючи її регулятором і стримуючим чинником.

²² Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 129.

ТЕМА 6. ПРАВО В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Мета: оволодіти знаннями стосовно категорії «соціальне регулювання»; сформувати знання про норму, різновиди соціальних норм; пояснити співвідношення права та інших соціальних норм; інтерпретувати поняття «нормативні акти», з'ясувати їх види.

Питання:

1. Соціальне регулювання: поняття та види.
2. Поняття і види норм. Різновиди соціальних норм.
3. Співвідношення права та інших соціальних норм.
4. Нормативні акти: поняття та види.

Теоретичний мінімум:

1. Соціальне регулювання: поняття та види.

Соціальне регулювання у найзагальнішому сенсі – це внутрішньо властивий суспільству процес впорядкування людської поведінки через узгодження індивідуальних дій та волі. Загалом виділяють внутрішнє регулювання, яке здійснюється через совість, переконання, особисті установки; та зовнішнє регулювання, яке включає об'єктивне право, моральні норми, традиції тощо.

Існують й інші класифікації соціального регулювання, серед яких виділяють: стихійне (природне) й волевстановлене, нормативне і ненормативне, загальне та індивідуальне соціальне регулювання.

Стихійні регулятори проявляються через закони природи і суспільства (демографічні та міграційні процеси, підйом чи спад економіки).

Нормативним регуляторам характерна єдина модель поведінки, тобто норми, реалізацію яких можна забезпечити завдяки примусовим заходам²³. З-поміж таких регуляторів виокремлюють ціннісний, директивний та інформаційний.

Крім того, за кількістю адресатів можна виділити загальне та індивідуальне соціальне регулювання. Перше стосується невизначеної кількості осіб, тоді як друге – конкретної особи.

²³ Горбатенко В. Право як форма регулювання соціальних відносин. Право України. 2014. № 5. С. 25.

2. *Поняття і види норм. Різновиди соціальних норм.*

Норми посідають особливу позицію серед засобів соціального регулювання. Термін «норма» має два основні значення: 1) звичайний природний стан об'єкта, процесу, відносин, системи (до прикладу, нормальний стан здоров'я); 2) керівна засада, правило поведінки.

В суспільному житті норми умовно поділяють на три основні категорії: 1) природні норми, або закони природи; 2) технічні (соціально-технічні) - правила користування технічними і природними об'єктами; 3) соціальні – правила людського гуртожитку, що регулюють поведінку людей, у тому числі – взаємини між людьми.

До соціальних норм належать: норми моралі (етичні); правові норми; релігійні; корпоративні (норми об'єднань громадян); звичаї та традиції; естетичні норми²⁴.

Особливість права як елементу системи соціального регулювання полягає в тому, що норми права мають тісний зв'язок із державою; порушення норми права тягне за собою негативну реакцію держави у вигляді юридичної відповідальності; дія норм права поширюється на всіх осіб, а не тільки на прихильників тієї чи іншої релігії або ж конкретних членів корпоративу.

3. *Співвідношення права та інших соціальних норм.*

Роль права в системі соціального регулювання визначається, по-перше, його взаємодією з іншими видами соціальних норм. Право, як один із ключових регуляторів суспільного життя, тісно пов'язане з мораллю. Взаємозв'язок права і моралі проявляється в системності; єдиній меті; збігу приписів; в однаковому колі адресатів; єдиній цінності.

До того ж існує доволі тісний взаємозв'язок права та звичаїв. Звичай виникають у процесі життя певних соціальних груп і мають різну природу. Варто підкреслити, що звичаї не настільки тісно пов'язані із сучасним правом, як норми моралі, однак зв'язки з правом все-таки є важливими:

1) історично перше право базувалося на звичаях, офіційно визнаних державою, які набували тим самим юридичного характеру;

2) право може підтримувати соціально цінні звичаї та традиції, сприяти збереженню та стимулювати їх здійснення;

²⁴ Лисюк І. І. Деякі питання виникнення соціальних норм. Часопис Київського університету права. 2011. №3. С. 67. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_3/65.pdf

3) право здатне внести заборону на соціально шкідливі звичаї, які суперечать існуючому способу життя в конкретному суспільстві; крім того, право в змозі обмежити сферу їх дії;

4) право може залишатися нейтральним до звичаїв, яким не властивий яскраво виражений соціально цінний або соціально шкідливий характер²⁵.

Взаємозв'язок права з релігією найбільш яскраво розкриває шлях становлення соціальних норм, вагомий вплив релігії на формування заборон, дозволів, приписів, які набували згодом правовий характер. Ступінь взаємодії норм права і релігійних норм в системі соціального регулювання або конкретного суспільства визначається зв'язком правових релігійних норм з мораллю і зв'язком права з державою²⁶.

Подібність між корпоративними нормами та правом зумовлена тим, що обидва: фіксуються в письмових документах; є обов'язковими для членів організації; передбачають зовнішній контроль за їх виконанням; підкріплюються певними засобами впливу; становлять упорядковану систему норм.

4. Нормативні акти: поняття та види.

Нормативний акт – прийнятий соціальним суб'єктом документальний акт, який характеризується соціальною (груповою) легітимністю та містить нормативні приписи для невизначеного кола осіб.

Нормативні акти можна розподілити за різноманітними критеріями. Найпоширенішими є наступні критерії: залежно від того, ким вони вироблені або прийняті, кому адресовані, за сферами дії тощо.

Для юристів особливо важливо розрізняти нормативні акти юридичного і нормативні акти неюридичного характеру²⁷. Деякі вчені вважають, що є абсолютні підстави і для того, аби виділити в особливі групи релігійні, політичні, ідеологічні нормативні (неюридичні) акти тощо.

За сферою дії нормативні акти можна розподілити на акти зовнішньої дії (до наприкладу, правила дорожнього руху видані державним

²⁵ Бірюкова А. Співвідношення звичаю та закону: історичний аналіз. Право України. 2008. № 3. С. 42.

²⁶ Вовк Д. Релігійна традиція у праві: аспекти загальнотеоретичного розуміння. Вісник Академії правових наук України. 2012. № 3. С. 49.

²⁷ Мохонько А. В. Місце норм права у системі соціальних норм. Держава і право: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. 2010. Вип. 48. С. 46.

органом, однак поширюються на всіх учасників дорожнього руху) та акти внутрішньої дії (статут політичної партії розроблений партією і поширюється виключно на її членів).

ТЕМА 7. НОРМИ ПРАВА

Мета: оволодіти знаннями щодо поняття, ознак та структури норми права; формувати інтегральне розуміння способів викладення правових норм; оволодіти класифікацією правових норм.

Питання:

1. Поняття та ознаки норми права (правової норми).
2. Структура норми права.
3. Способи викладення правових норм.
4. Класифікація правових норм.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття та ознаки норми права (правової норми).

Правова норма – формально визначене, встановлене або офіційно визнане державою і забезпечене її примусовою силою правило поведінки загального характеру, направлене на врегулювання суспільних відносин²⁸.

Провідними ознаками норми права вважається її загальний характер (тобто неперсоніфікованість); формальна визначеність; зв'язок із державою; системність; регулятивність.

Правова норма виступає базовим структурним елементом права як соціального явища і водночас відображає його ключові властивості. Однією з важливих характеристик вважається системність. Являючись первинним елементом системи права, правова норма водночас є мініатюрною системою, оскільки має певну внутрішню організацію. У вказаній мікросистемі кожному з елементів властиве своє своєрідне призначення.

²⁸ Заморська Л. До питання про визначення категорії «норма права». Право України. 2011. № 4. С. 161.

2. Структура норми права.

Правова норма складається із наступних трьох взаємозв'язаних структурних частин (елементів):

1) гіпотеза – та частина правової норми, що вказує на умови (життєві обставини, інакше кажучи – юридичні факти), за наявності яких ця правова норма вступає в дію;

2) диспозиція – частина правової норми, котра містить вказівку на права та/або обов'язки, що виникають у разі настання життєвих обставин, передбачених у гіпотезі;

3) санкція – це така частина правової норми, що передбачає негативні наслідки за умови невиконання обов'язку або порушення заборон, які вказані в диспозиції норми.

Структурні елементи правової норми доцільно класифікувати також за ступенем визначеності і за складом. Науковці виділяють наступні види структурних елементів норми права за визначеністю: абсолютно-визначені; відносно-визначені; альтернативні²⁹.

Звернувшись до класифікації структурних елементів правової норми за складом, можна виокремити прості та складні елементи.

3. Способи викладення правових норм.

Форми викладення норми права можуть варіюватися залежно від правової традиції конкретної держави. Для романо-германської правової сім'ї (країн континентальної Європи) типовою вважається абстрактна форма викладення правових норм. У цьому випадку, ситуації, які регулюються правом, описуються узагальнено, без конкретизації всіх можливих варіантів поведінки. Натомість у англо-американській (англосаксонській) правовій сім'ї переважає казуїстичний підхід, коли норми формулюються через опис конкретних життєвих випадків (казусів) з переліком можливих ситуацій.

Історично склалася тенденція, згідно з якою з часом усе ширше застосовується абстрактний спосіб викладу правових норм. Прикладом є Кримінальний кодекс України, де крадіжка визначається абстрактно: «Таємне викрадання чужого майна (крадіжка) – карається штрафом до п'ятдесяти не оподатковуваних податком мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або

²⁹ Заморська Л. І. Категорія «структура норми права» як основа його нормативності. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Вип. 50. С. 21.

позбавленням волі на строк до трьох років». При цьому конкретні предмети посягання не уточнюються – усі вони узагальнюються під родовим поняттям «майно».

Співвідношення норми права і статті нормативно-правового акту можна представити наступним чином: 1) в одній статті міститься одна норма права; 2) в одній статті міститься декілька норм права; 3) елементи однієї норми права розташовані в декількох статтях³⁰.

4. Класифікація правових норм.

Кожна правова система включає в себе велику кількість норм, що регулюють різні сфери суспільного життя. Ці норми не лише впорядковані у єдину систему, а й мають чітку спеціалізацію – кожна з них виконує свою конкретну функцію та застосовується в межах визначеної сфери правового регулювання. Іншими словами, кожна норма «відповідає» за окремий напрямок правового впливу³¹.

Найбільш поширеними способами класифікації правових норм є такі:

- 1) по ролі в механізмі правового регулювання виділяють конкретні та спеціалізовані норми;
- 2) залежно від предмета правового регулювання розмежовують конституційні, кримінально-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові норми та інші галузеві норми;
- 3) залежно від основних методів правового регулювання виділяють імперативні та диспозитивні норми;
- 4) залежно від характеру правового припису, що міститься в нормі, розрізняють дозвільні, зобов'язуючі та заборонні норми;
- 5) залежно від часу дії – постійні, тимчасові та надзвичайні правові норми;
- 6) за колом осіб, на які поширюється дія норми, розрізняють загальні, спеціальні та виняткові правові норми;
- 7) за дією в просторі – загальні та локальні правові норми;
- 8) за функціональною спрямованістю виділяють регулятивні та охоронні норми;

³⁰ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 148.

³¹ Могілевський Л. В. Сутність поняття «норма права». Прикарпатський юридичний вісник. Вип. 1. 2016. С. 16.

9) за характером інформаційно-психологічної дії на особу – стимулюючі й обмежуючі норми;

10) за субординацією у правовому регулюванні виділяють матеріальні та процесуальні норми;

11) за походженням – первинні та похідні правові норми.

Таким чином, розмежування правових норм вкотре підкреслює їх різноманітність, а також різноманітні способи впливу на поведінку осіб.

ТЕМА 8. СИСТЕМА ПРАВА

Мета: оволодіти знаннями щодо системи права та її складових; формувати розуміння галузей та інститутів права; розкрити інші підстави для побудови системи права; оволодіти навичками співвідношення національного, міжнародного та регіонального права, системи законодавства і її співвідношення із системою права; розглянути дію нормативно-правового акту в часі, просторі та за колом осіб.

Питання:

1. Система права та її складові.
2. Галузі права та інститути права.
3. Інші підстави для побудови системи права (публічне та приватне право; матеріальне та процесуальне право).
4. Співвідношення національного, міжнародного та регіонального (інтегративного) права.
5. Система законодавства та її співвідношення із системою права.
6. Дія нормативно-правового акту у часі, у просторі та за колом осіб. Зворотна та переживаюча сила закону.

Теоретичний мінімум:

1. Система права та її складові.

Системою права вважається об'єктивно обумовлена внутрішня структура права, яка складається із взаємозв'язаних норм, логічно розподілених по галузях, підгалузях й інститутах³².

³² Богачова Л. Л. Система європейського та національного права. Державне будівництво і місцеве самоврядування. 2012. Вип. 24. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/2035>

Основоположними ознаками (рисами) системи права є: по-перше, об'єктивна зумовленість; по-друге, органічна цілісність, єдність і взаємозв'язок правових норм, а не їх випадковий набір; по-третє, структурна різноманітність; по-четверте, поєднання динаміки та стабільності.

Структурними елементами системи права є норми права; інститути права; підгалузі права; галузі права.

Нормою права вважається первинний, початковий елемент системи права, з якого складаються інститути та галузі права. Не існує такої норми права, яка не входила б до певного інституту і галузі права. А галузь права являється найбільшим елементом, з якого складається система права.

2. Галузі права та інститути права.

Центральною ланкою системи права є галузь – крупна впорядкована сукупність правових норм, яка регулює певний тип схожих суспільних відносин та актів поведінки специфічним методом правового регулювання.

Ознаки галузі права проявляються в наступному: 1) основа виокремлення галузі права – однотипні суспільні відносини та поведінкові акти, які потребують правового регулювання; 2) якісна своєрідність врегульованих суспільних відносин; 3) наявність специфічного набору прийомів та засобів регулювання суспільних відносин; 4) наявність системно-структурних складових, тобто взаємозв'язаних інститутів і норм права³³.

Інститут права – це впорядкована сукупність правових норм, яка регулює певний рід (групу) суспільних відносин. Перш за все, інститут виступає як структурний елемент галузі права, який є дрібнішим в порівнянні з галуззю. Кожна правова галузь складається з безлічі таких інститутів, кожен з яких відповідає за врегулювання конкретної правової сфери. Так, галузь трудового права включає інститути трудової дисципліни, матеріальної відповідальності, охорони праці тощо. Галузь цивільного права України охоплює інститут представництва, дарування, інститут договору купівлі-продажу, інститут спадкоємства та ін.

³³ Дуднік Р. М. Ознаки галузей українського права. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2016. Вип 2. Т. 1. С. 30.

Серед ознак правового інституту можна виділити такі, як однорідність соціального змісту; юридичну єдність правових норм; нормативну відособленість; повноту регульованих відносин.

Види правових інститутів варто класифікувати наступним чином:

- 1) за структурою та місцем в системі права розрізняють прості, галузеві та складні або міжгалузеві інститути права;
- 2) за функціональною роллю – регулятивні та охоронні правові інститути;
- 3) за субординацією в правовому регулюванні розмежовують матеріальні та процесуальні інститути.

3. Інші підстави для побудови системи права (публічне та приватне право; матеріальне та процесуальне право).

Окрім галузевого, існують й інші критерії для побудови системи права. Один із найважливіших для сучасного суспільства – це поділ права на публічне і приватне³⁴. Цей поділ бере початок ще зі Стародавнього Риму, де вперше було чітко розмежовано публічне і приватно право. Цей підхід пов'язують з римським юристом Ульпіаном, який визначив головний критерій такого розподілу – характер інтересу, що підлягає правовому захисту.

Публічне і приватне право варто розмежовувати ще й за способами захисту інтересу, який лежить в основі правовідносин. Провідне призначення такого поділу: визначити межі допустимого втручання держави в особисту сферу, особливо в контексті майнових та договірних правовідносин.

В сучасному правознавстві галузями публічного права є конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне, а також галузі процесуального права, в той час, як до галузей приватного права відносять цивільне, сімейне, кооперативне, господарське, банківське тощо³⁵.

В об'єктивному праві склалися дві великі цілісності правових норм:

- 1) матеріальне право – сукупність норм, яка безпосередньо регулює суспільні відносини;

³⁴ Шилінгов В. С. Поділ права на приватне та публічне як фундаментальна засада правової системи демократичного суспільства. Часопис Київського університету права. 2012. № 1. С. 49.

³⁵ Євграфова Є. Інший погляд на дослідження структури і системи права. Вісник Академії правових наук України. 2012. № 4. С. 59.

2) процесуальне право – сукупність норм, котра регулює діяльність із реалізації матеріальних норм.

Матеріальне та процесуальне право підрозділяються на галузі й інститути. Галузями матеріального права вважаються конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, трудове та інші. Зі свого боку, до галузей процесуального права відносять цивільно-процесуальне, господарсько-процесуальне, кримінально-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право. Крім того, в одному й тому ж нормативно-правовому акті можуть міститися норми матеріального та процесуального права (яскравим прикладом є Кодекс України про адміністративні правопорушення).

4. Співвідношення національного, міжнародного та регіонального (інтегративного) права.

На сьогодні існують три провідні концепції співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права:

1) концепція примату міжнародного права. Внутрішньодержавне законодавство, конституції багатьох держав визначають пріоритетне значення міжнародного договору у впливі на внутрішньодержавні відносини. За наявності розбіжностей застосовуються норми міжнародного права;

2) концепція примату внутрішньодержавного права – прихильники вказаного підходу розглядають міжнародне право як суму зовнішньодержавних прав різних держав. При цьому норми міжнародного права застосовують лише тоді, коли вони не суперечать внутрішньодержавному праву³⁶;

3) дуалістична концепція ґрунтується на визнанні існування двох різних, але взаємодіючих між собою систем права: внутрішньодержавного і міжнародного.

У теорії та практиці закріпилися два ключові принципи, що визначають співвідношення права ЄС і національного права:

- 1) пріоритет права ЄС щодо національного права;
- 2) принцип прямої дії права ЄС на території держав-членів.

Термін «регіональне право» може стосуватися не лише міждержавного, а й внутрішньодержавного рівня. У федеральних державах

³⁶ Шпакович О. Особливості способів імплементації міжнародноправових норм. Вісн. 2010. № 17. С. 24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2010_17_11

з численною кількістю суб'єктів і правових систем регіональне право постає як право суб'єктів федерації, яке стосовно федерального права виступає як система підлеглого порядку. Як правило, нормативному регулюванню з боку суб'єкта федерації підлягає лише обмежене коло відносин, визначене основним федеральним законом держави.

5. Система законодавства та її співвідношення із системою права.

Системою законодавства вважається впорядкована сукупність законодавчих актів, розміщених за певною ієрархією. На найвищому щаблі цієї структури знаходяться конституція та/або конституційні закони, яким мають відповідати всі інші акти держави. Наступний рівень займають звичайні (поточні) закони. До складу системи законодавства також можуть входити акти кабінету міністрів і міжнародні договори, які були ратифіковані парламентом.

Система законодавства та система права є двома аспектами одного цілого – права. Їх співвідносять як форму та зміст. Основні відмінності між ними полягають у тому, що:

1) первинним елементом системи права є норма, а в системі законодавства – стаття (пункт) нормативно-правового акту;

2) система права виникає об'єктивно (стихійно) відповідно до існуючих суспільних відносин, а система законодавства формується за волею законодавця;

3) система права має тільки горизонтальну (галузеву) будову, в той час, як система законодавства – ще й вертикальну (ієрархічну);

4) система права відображає внутрішню будову права, а система законодавства – зовнішню форму права;

5) систему права і систему законодавства варто розрізняти також за об'ємом. Система права включає, крім законів, інші джерела права (правові звичаї, юридичні прецеденти, нормативні договори), загальні принципи права³⁷. З іншого боку, в систему законодавства включаються положення, що не є правовими (так, преамбула Конституції України носить програмно-політичний, а не правовий сенс).

³⁷ Петришин О., Погребняк С. Система права: загальнотеоретична характеристика. Право України. 2017. № 5. С. 11.

6. Дія нормативно-правового акту у часі, у просторі та за колом осіб. Зворотна та переживаюча сила закону.

Нормативно-правовим актам властиві часові, просторові та суб'єктивні межі функціонування³⁸.

Дія нормативно-правового акту в часі обмежена періодом між набранням актом чинності та припиненням його дії. Нормативно-правовий акт починає діяти:

- 1) з моменту ухвалення або видання;
- 2) з моменту публікації;
- 3) з моменту, вказаного в тексті самого нормативно-правового акту;
- 4) за відсутності вказівок в нормативно-правовому акті про час набуття ним чинності застосовується загальне правило: він набуває чинності після спливу певного строку після публікації.

Набрання чинності нормативно-правовим актом відбувається згідно з наступними трьома правилами:

- 1) негайна дія;
- 2) зворотна дія;
- 3) переживання нормативно-правового акту, коли акт, що втратив юридичну чинність, за спеціальною вказівкою нового акту, продовжує діяти з окремих питань.

Нормативно-правові акти втрачають свою чинність (припиняють дію) з наступних підстав:

- 1) після закінчення терміну дії акту, на який він був прийнятий;
- 2) у зв'язку з виданням нового акту, що замінив раніше чинний акт (непряме, або фактичне скасування);
- 3) на підставі прямої вказівки конкретного органу про його скасування (пряме скасування).

Дія нормативного акту в просторі визначається територією, на яку поширюються владні повноваження органу, що його видав.

Відповідно до цього критерію розрізняють загальнодержавні (загальні), які поширюються на всю територію держави та локальні нормативно-правові акти – на визначений регіон.

Дія акту за колом осіб відповідає певним правилам. Так, нормативно-правові акти загального характеру поширюють свою дію на все населення держави. Спеціальні акти розраховані тільки на певне коло

³⁸ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 153.

осіб (на дітей, пенсіонерів, військовослужбовців). А виняткові закони роблять вилучення із загальних і спеціальних законів (для дипломатичних представників).

ТЕМА 9. ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА

Мета: надати уявлення та сформувати систему знань про джерела права, правовий звичай, юридичний прецедент, нормативно-правовий акт, нормативний договір, священні книги, юридичну доктрину та коментар до юридичних текстів.

Питання:

1. Поняття та види джерел права.
2. Правовий звичай та його місце в сучасному праві.
3. Юридичний прецедент.
4. Нормативно-правовий акт.
5. Нормативний договір.
6. Священні книги (тексти).
7. Юридична доктрина і коментар до юридичних текстів.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття та види джерел права.

Загалом термін «джерело права» вживається в юридичній літературі в чотирьох значеннях:

1) в матеріальному сенсі – це система об’єктивних потреб суспільного розвитку, зокрема, суспільні відносини та інтереси, які потребують юридичного оформлення;

2) в ідеальному сенсі – це віддзеркалення матеріального джерела права у правосвідомості законодавця та інших суб’єктів правотворчості, усвідомлення ними об’єктивних потреб суспільного розвитку;

3) в пізнавальному сенсі – це підготовчі документи і матеріали, проекти нормативно-правових актів, які використовуються при тлумаченні юридичних текстів. Такий самий характер властивий юридично нечинним історико-правовим пам’ятникам;

4) у формальному сенсі – це юридично оформлений результат ідеологічного усвідомлення об’єктивних потреб суспільного розвитку.

Видами форм (юридичних джерел) права є: правовий звичай; юридичний (судовий або адміністративний) прецедент; нормативно-правовий акт; нормативний договір; релігійний текст; юридична доктрина³⁹.

2. Правовий звичай та його місце в сучасному праві.

Правовий звичай – це стале правило поведінки, що виникло стихійно (природним шляхом) і було офіційно визнане державою. В історичному контексті, особливо за умов відсутності писемності або її обмеженості, саме правові звичаї виступали головною, а часто й єдиною формою права. Сукупність таких звичаїв утворювала звичаєве право⁴⁰. У сучасних державах як окрема система звичаєве право вже не функціонує, однак зберігаються окремі правові звичаї, які визнаються державою і підлягають державному примусовому забезпеченню.

Згідно з класифікацією Р. Давида, правові звичаї поділяються в залежності від їх ролі у правовому регулюванні:

1) звичаї *secundum legem* (на додаток до закону) – відіграють допоміжну роль, допомагаючи тлумачити закон;

2) звичаї *praeter legem* (окрім закону) – застосовуються за наявності прогалин у праві;

3) звичаї *adversus legem* (проти закону) – ті звичаї, що застосовуються разом із законами, але поступаються йому силою.

Сьогодні проявляється підвищений інтерес до правових звичаїв зростає на державному рівні. У межах розроблення політики стосовно національних меншин та корінних народів актуальною стає потреба у збереженні їхніх традиційних норм та способу життя. Це, своєю чергою, вимагає дослідження та офіційного визнання правових звичаїв як важливої форми права.

3. Юридичний прецедент.

Юридичний прецедент – рішення судового або адміністративного органу у конкретній справі, якому надана нормативна сила і яке служить зразком для вирішення аналогічних справ.

³⁹ Оніщенко Н. Деякі дискусійні питання визначення категорії «джерело права» у сучасній юридичній науці. Право України. 2013. № 5. С. 248.

⁴⁰ Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2021. С. 164.

Провідними ознаками юридичного прецеденту вважаються наступні:

1) юридичний прецедент є волевиявленням правозастосовчого органу, що має право формулювати юридичні норми; він містить норму або принцип права;

2) йому властива письмова юридична зовнішня форма виразу;

3) виникає за наявності прогалин у нормативно-правовому регулюванні;

4) застосовується при розгляді аналогічних справ і поширюється тільки на них;

5) властивий обов'язковий характер, який забезпечується державою.

Юридичний прецедент є однією з основних форм права в Англії, США і деяких інших країнах – колишніх колоніях Великої Британії. Прецеденти бувають як судовими, так і адміністративними⁴¹.

В Україні, яка відноситься до романо-германської правової системи, судові й адміністративні прецеденти офіційно не визнаються формою права. Однак із часом зростає значення правозастосовчих прецедентів (тобто сталої судової та адміністративної практики щодо певних категорій справ) і правороз'яснювальних прецедентів – рішень Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Вищого господарського та Вищого адміністративного судів, які містять офіційне тлумачення правових норм.

4. Нормативно-правовий акт.

Нормативно-правовий акт – письмовий документ, виданий в установленому порядку компетентним органом держави, що містить правові норми загального характеру.

Провідні риси нормативно-правового акта: має офіційний характер; ухвалюється або видається згідно з строго встановленою процедурою у порядку правотворчої діяльності; наявність нових або скасування колишніх правових норм; це письмовий документ, який включає в себе конкретні реквізити (вид акту; найменування органу, що видав акт; заголовок; дата ухвалення акту; номер акту; підпис посадовця); йому властива певна структура (преамбула, статті та/або пункти, які

⁴¹ Кравченко С. С. Правовий прецедент як соціальний інститут та його значення: прагматичний аналіз. Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 18.

об'єднуються в глави, розділи, частини); реєстрація акту; публікація в офіційному органі друку.

Найголовнішою вважається класифікація нормативно-правових актів за юридичною чинністю⁴². Юридична чинність нормативно-правового акту – це ступінь його впливу на суспільні відносини та поведінку людей, його значення, яке залежить від розташування в ієрархії актів. Відповідно до неї всі нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи: закони та підзаконні акти.

Нормативно-правовий акт є основною формою сучасного права через загальну тенденцію до підвищення ролі держави в правовому регулюванні. В той же час це і найбільш досконала форма права. Завдяки письмовому оформленню ця форма дозволяє чітко зафіксувати зміст правових норм і забезпечити оперативне доведення їх до відома громадян.

5. Нормативний договір.

Нормативним договором вважається угода між двома та більше суб'єктами правотворчості, яка встановлює правові норми, обов'язкові для невизначеного кола осіб і розраховані на багаторазове застосування.

Ознаками нормативного договору є:

- 1) специфіка сторін, які найчастіше виступають як носії публічних інтересів (держави, її органи, соціальні колективи);
- 2) створюється двома і більше суб'єктами правотворчості в результаті взаємної згоди;
- 3) має форму офіційно опублікованого письмового правового акту;
- 4) містить в собі нормативно виражені взаємні права і обов'язки сторін (тобто конвенціональні норми);
- 5) спирається на особливі юридичні санкції та особливу процедуру розгляду спорів, конфліктів;
- 6) має триваючий в часі характер. Саме ця властивість дає змогу відізнати власне нормативний договір від разових угод про співпрацю;
- 7) у вигляді конкретизації нормативного договору виступають підзаконні акти та субдоговори між конкретними юридичними і фізичними особами⁴³.

⁴² Пархоменко Н. Концептуальні основи теорії джерел права. Право України. 2017. №6. С. 12.

⁴³ Богачова Л. Л. Нормативно-правовий договір як джерело національного та європейського права. Право і суспільство. 2015. № 6.2. С. 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_6.2_4

6. Священні книги (тексти).

Релігійним текстом являється священна для віруючих книга або послання глави церкви (релігійної організації), котра містить, разом з релігійними також і правові норми. Інакше кажучи, в такому тексті релігійні і правові приписи складають нерозривну єдність. Прикладами релігійних текстів є Біблія, Тора, Коран, енцикліки (вселенські послання) римського папи⁴⁴.

Серед ознак релігійного тексту як джерела права виділяються наступні:

1) їм властивий документальний (письмовий) вираз нормативних приписів;

2) характерний богонатхненний характер. Передбачається, що викладені в релігійному тексті норми стали відомими людям завдяки одкровенню (діалогу Бога і людини), яке зазнав пророк, святий, блаженний;

3) передбачене переплетення правових і релігійних, а іноді також і моральних норм в рамках одного документу;

4) персональний характер, тобто на відміну від інших правових форм, релігійний текст поширюється тільки на віруючих, що належать до певної релігії (або конфесії/толку в рамках релігії);

5) метафорична і, як правило, казуїстична форма викладу приписів.

7. Юридична доктрина і коментар до юридичних текстів.

Юридична доктрина – науково оформлені концептуальні ідеї, направлені на удосконалення правового регулювання. У системі національного права України і деяких інших країн юридична доктрина використовується при розробці нових законів. У системі міжнародного права юридична доктрина використовується як самостійне, хоча й допоміжне, джерело⁴⁵.

Ознаками юридичної доктрини як джерела права є: соціальна значущість; наукова обґрунтованість; авторитетність; практичне значення. Якщо доктринальним розробкам характерні вказані ознаки, то їх можна віднести до юридичної доктрини як джерела права.

⁴⁴ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 179.

⁴⁵ Мочульська М. Основні типи сучасного розуміння правової доктрини. Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична». 2012. Вип. 56. С. 46.

Роль науковців-юристів у формуванні права, його сучасних норм і принципів є значною та незаперечною. Проте в нинішніх умовах співвідношення між юридичною наукою та чинним правом зазнало суттєвих змін. Тепер правом визнаються лише ті норми, які були офіційно ухвалені уповноваженими державними органами. Жодне джерело, створене вченими-юристами, не має обов'язкової юридичної сили – воно може лише містити рекомендації, пропозиції або тлумачення стосовно того, як слід розуміти певні правові положення чи вдосконалювати законодавство.

Таким чином, юридична доктрина розглядається як неофіційне джерело права. Водночас правова свідомість юристів і їхні наукові підходи мають істотний вплив на розвиток правової системи та практику застосування права.

ТЕМА 10. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ – ОСНОВНА ФОРМА ПРАВА СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ

Мета: ознайомитися із категоріями «нормативно-правовий акт», «закон», «підзаконні акти»; визначити дію нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб; охарактеризувати систему законодавства та її співвідношення з системою права.

Питання:

1. Ознаки та види нормативно-правових актів.
2. Закони і підзаконні акти: поняття і види
3. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб.
4. Система законодавства та її співвідношення з системою права.

Теоретичний мінімум:

1. Ознаки та види нормативно-правових актів.

Нормативно-правовий акт – офіційний документ, прийнятий або виданий в установленому законодавством порядку компетентним органом держави або іншим уповноваженим на це суб'єктом правотворчості, що містить правові норми і розрахований на багаторазове застосування⁴⁶.

⁴⁶ Богачова Л. Л. Нормативно-правовий акт як джерело національного та європейського права. Альманах міжнародного права. 2016. Вип. 14. С. 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2016_14_4

Ознаками нормативно-правового акту вважаються його: офіційний характер; прийняття або видання згідно з строго встановленою процедурою; наявність нових, зміна або скасування старих правових норм; письмова форма; певна структура акту; реєстрація акту; публікація в офіційному органі друку⁴⁷.

Існує велика кількість класифікацій нормативно-правових актів, які відображають різноманіття їхніх форм і змістовного наповнення.

У залежності від суб'єкта правотворчості всі нормативно-правові акти класифікуються на: нормативно-правові акти державних органів; нормативно-правові акти недержавних суб'єктів; спільні нормативно-правові акти державних органів і недержавних суб'єктів; нормативно-правові акти безпосередньої правотворчості народу.

Залежно від сфери дії нормативно-правові акти можуть бути загальнодержавні та локальні.

Залежно від строку дії нормативно-правові акти класифікуються як акти невизначено-тривалої дії та тимчасові акти.

Найбільш важливим критерієм є класифікація нормативно-правових актів за юридичною силою. Під юридичною силою нормативно-правового акту розуміють ступінь його впливу на суспільні відносини, його значення, яке залежить від місця в ієрархії актів. Відповідно від цього всі нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні акти.

2. Закони і підзаконні акти: поняття і види.

Закон – нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, прийнятий у встановленому порядку органом законодавчої влади або всенародним референдумом з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин⁴⁸.

Основними ознаками закону є те, що він: приймається тільки суб'єктами, які є носіями державного суверенітету (народ або його найвищий представницький орган); має вищу юридичну силу; порядок підготовки і видання, як правило, визначається конституцією; регулює найбільш важливі суспільні відносини.

⁴⁷ Легін Л. М. Нормативно-правовий акт: поняття та система ознак. Право і суспільство. 2016. № 2. С. 24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_2_6

⁴⁸ Гайова О. В. Поняття «закон»: загальнотеоретична характеристика. Митна справа. 2010. № 4. Ч. 2. С. 202.

Класифікація законів може проводитися за:

- 1) юридичною силою – всі закони поділяють на конституційні та звичайні (поточні);
- 2) структурною формою – виділяють кодифіковані та некодифіковані закони;
- 3) місцем в структурі законодавства – галузеві та міжгалузеві (комплексні) закони.

Підзаконні акти – нормативно-правові акти, видані на основі, на виконання, з метою конкретизації та деталізації положень законів⁴⁹.

Підзаконні акти вирізняються різноманіттям форм та джерел походження. В Україні вирізняють такі основні види підзаконних актів:

- 1) нормативні постанови Верховної Ради України;
- 2) нормативні укази Президента України;
- 3) постанови Кабінету Міністрів України;
- 4) інструкції та нормативні накази міністерств і відомств;
- 5) нормативні акти місцевих державних адміністрацій;
- 6) нормативні акти органів місцевого самоврядування;
- 7) нормативні накази адміністрації підприємств, установ, організацій.

3. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб.

Нормативно-правовим актам властиві часові, просторові та суб'єктні межі функціонування. Дія нормативно-правового акту в часі обмежена періодом між набранням актом чинності та припиненням його дії. Нормативно-правовий акт починає діяти:

- 1) з моменту ухвалення або видання;
- 2) з моменту публікації;
- 3) з моменту, вказаного в тексті самого нормативно-правового акту;
- 4) за відсутності вказівок в нормативно-правовому акті про час набуття ним чинності діє загальне правило: він набуває чинності після спливу певного терміну після публікації.

⁴⁹ Богачова Л. Л. Вимоги до підзаконного нормативно-правового акта як офіційного документа. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція». 2017. Вип. 29. С. 17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_29%281%29__6

Набрання чинності нормативно-правовим актом відбувається згідно з трьома правилами:

1) негайна дія, коли акт поширюється тільки на юридичні факти, що виникли після набрання актом чинності;

2) зворотна дія, коли нормативно-правовий акт поширює свою дію на всі випадки «вперед» і «назад»;

3) переживання нормативно-правового акту, коли акт, що втратив юридичну чинність, за спеціальною вказівкою нового акту, продовжує діяти з окремих питань⁵⁰.

Нормативно-правовий акт втрачає свою чинність (припиняє дію) із наступних підстав:

- після закінчення терміну дії, на який він був прийнятий;
- у зв'язку з виданням нового акту, що замінив раніше чинний;
- на підставі прямої вказівки конкретного органу про скасування акту.

Дія нормативного акту в просторі визначається територією, на яку поширюються владні повноваження органу, що його видав.

За просторовим критерієм виділяють загальнодержавні (загальні) та локальні нормативно-правові акти.

Дія акту за колом осіб також відбувається за певними правилами. Нормативно-правові акти загального характеру поширюють свою дію на все населення держави. Спеціальні нормативно-правові акти розраховані тільки на певне коло осіб (діти, військовослужбовці). Деякі закони зазначають винятки із загальних і спеціальних законів (до прикладу, норми щодо кримінальної відповідальності не поширюються на дипломатичних представників).

4. Система законодавства та її співвідношення з системою права.

Законодавство – це форма існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їх організації та поєднання в конкретні статті, нормативні розпорядження, нормативно-правові акти, інститути та галузі законодавства.

На сьогодні загальновизнаною є позиція, відповідно до якої законодавство розуміється як сукупність всіх чинних нормативно-правових актів⁵¹.

⁵⁰ Пушняк О. В. Набуття чинності нормативно-правовими актами в Україні. Форум права. 2010. № 4. С. 750. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_4_119

⁵¹ Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2021. С. 182.

Таким чином, системою законодавства є сукупність законодавчих актів, розміщених у певному ієрархічному порядку.

Системі законодавства властива як вертикальна (ієрархічна), так і горизонтальна (за предметом правового регулювання) будова.

Систему законодавства та систему права можна співвіднести як форму і зміст. Відмінність між ними полягає в тому, що:

1) первинним елементом системи права є норма, а системи законодавства – стаття (пункт) нормативно-правового акта;

2) система права складається об'єктивно (стихійно), а система законодавства формується за волею законодавця;

3) система права має лише горизонтальну (галузеву) будову, а система законодавства ще й вертикальну (ієрархічну);

4) система права відображає внутрішню будову права, а система законодавства – зовнішню форму права;

5) система права і система законодавства розрізняються ще й за обсягом.

Система права включає, крім законів, інші джерела права (правові звичаї, юридичні прецеденти, нормативні договори), загальні принципи права. Крім того, до системи законодавства включаються положення, що не є правовими (так, преамбула Конституції України носить програмно-політичний, а не правовий зміст).

ТЕМА 11. ПРАВОУТВОРЕННЯ І ПРАВОТВОРЧІСТЬ

Мета: ознайомитися із категоріями «правоутворення», «правотворчість»; визначити функції правотворчості, принципи нормотворчості; охарактеризувати стадії нормотворчої діяльності та види нормотворчості.

Питання:

1. Правоутворення та правотворчість.
2. Функції правотворчості.
3. Принципи нормотворчості.
4. Стадії нормотворчої діяльності.
5. Види нормотворчості.

Теоретичний мінімум:

1. Правоутворення та правотворчість.

Правоутворення – це соціальний процес, який включає виникнення потреб суспільства у врегулюванні певних відносин і актів поведінки, їх усвідомлення, формулювання і юридичне оформлення у вигляді правових норм. Процес правоутворення є безперервним, адже постійно з’являються нові форми суспільних відносин, нові суб’єкти прагнуть правового визнання, а існуючі – розширення або коригування своїх правових можливостей.

Правотворчість слід розглядати як складову ширшого поняття – правоутворення, не зводячи їх до одного і того ж явища⁵².

Правотворчість – це організаційно оформлена діяльність уповноважених суб’єктів щодо ухвалення, зміни та скасування правових норм, здійснювана відповідно до суспільних потреб в нормативно-правовому регулюванні.

Ознаками правотворчості є те, що вона:

- 1) здійснюється уповноваженими суб’єктами: державою, суспільством, органами місцевого самоврядування, об’єднаннями громадян, трудовими колективами;
- 2) виражається у встановленні (офіційному визнанні, конкретизації) нових, зміні тих, що діють і скасуванні застарілих правових норм;
- 3) одержує завершення в письмовому документі;
- 4) здійснюється згідно з процедурою підготовки і ухвалення акту⁵³.

2. Функції правотворчості.

Як і будь-яке інше правове явище правотворчість має своє соціальне призначення, інакше кажучи, функції.

Функціями правотворчості є:

- 1) функція первинного регулювання нових суспільних відносин, яка здійснюється шляхом видання нових за змістом норм права. До прикладу, юридичне оформлення відносин, пов’язаних із використанням комп’ютерів та інформаційних технологій;
- 2) функція оновлення нормативно-правового матеріалу, яка передбачає зміну або скасування тих норм, які застаріли і не відповідають

⁵² Лозинська І. В. Правоутворення, правотворчість та законотворчість: проблема співвідношення. Митна справа. 2011. № 5. Ч. 2. С. 19.

⁵³ Плавич В. П., Плавич С. В. Сучасна правотворчість: Проблеми теорії і методології : моногр. О.: Астропринт, 2013. С. 182.

потребам суспільного розвитку. Так, в більшості постсоціалістичних держав скасована цензура друку, яка перешкоджає розвитку демократії;

3) функція ліквідації прогалин у позитивному праві, тобто часткового або повного усунення прогалин в правовому регулюванні суспільних відносин шляхом формулювання тих правил поведінки, яких бракує. Наприклад, в Україні давно була передбачена відповідальність за викрадання людини, однак не було відповідальності за торгівлю людьми. Цю прогалину було ліквідовано шляхом ухвалення закону про внесення відповідних змін до Кримінального кодексу;

4) функція систематизації нормативно-правового матеріалу, яка полягає у впорядкуванні, об'єднанні та доповненні нормативно-правових актів, створенні єдиного, зручного для користування, побудованого на наукових принципах нормативно-правового кодифікованого акту⁵⁴.

3. Принципи нормотворчості.

Принципи нормотворчості – це керівні, основоположні ідеї, які обумовлюють відповідність правотворчості суспільним потребам. До таких належать:

1) гуманізм – пріоритетність прав людини, визнання людини як найвищої соціальної та духовної цінності;

2) гармонійна єдність інтересів особистості та суспільства. Право повинне виступати як рівноважна складова індивідуальних інтересів, що і є суспільним інтересом;

3) демократизм – вираз у праві волі народу. Один із способів безпосередньої правотворчості народу – ухвалення норм права шляхом референдуму;

4) гласність – ознайомлення суспільства з проєктами нормативно-правових актів, вільне та конструктивне їх обговорення з метою уникнення помилок і прогалин у правовому регулюванні, підвищення його авторитетності та ефективності;

5) законність – ухвалення нормативно-правових актів законним шляхом, згідно з конституційно закріпленим процесом правотворчості;

⁵⁴ Ковальський В. С., Козінцев І. П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 96.

6) науковість і професіоналізм – розробкою та прийняттям нормативно-правових актів повинні займатися фахівці;

7) зв'язок з практикою. Як правило, норми права повинні видаватися для врегулювання вже існуючих суспільних відносин;

8) планування – дає можливість встановити правильну послідовність розробки і ухвалення нормативно-правових актів, виключити непродумані, випадкові акти правотворчості, запобігти дублюванню актів;

9) принцип оперативності вимагає швидкого реагування на змінні потреби суспільства, на появу нових суспільних відносин;

10) принцип поєднання динамізму та стабільності вимагає дотримання необхідного балансу між виданням нових норм права і внесенням змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів.

Ухвалення нових нормативно-правових актів, зміна або скасування діючих повинні відповідати вказаним принципам, бути обґрунтованим і доцільним, змістовно зваженим і конструктивним⁵⁵.

4. Стадії нормотворчої діяльності.

Процес видання нормативно-правових актів являє собою послідовність організаційних заходів, що здійснюються відповідно до норм Конституції та інших правових приписів. Правотворчість включає два ключові етапи: донормотворчого (в широкому розумінні) і нормотворчого, всередині яких слід вирізнити ряд стадій.

Початком нормотворчого етапу є правотворча ініціатива, яка може полягати у внесенні на розгляд відповідного державного органу пропозицій стосовно прийняття нормативно-правових акту певного виду.

В деяких випадках, насамперед стосовно актів одноособового керівництва, коли відсутня необхідність ініціювання їх видання, нормотворення розпочинається безпосередньо з прийняття рішення про підготовку проєкту нормативного акта.

Стадія підготовки тексту проєкту нормативного акта потребує відповідних підготовчих дій: визначення кола фахівців, які працюватимуть над проєктом, створення робочої групи у його підготовці, з'ясування громадської думки про потреби та напрямки правового регулювання того чи іншого питання.

⁵⁵ Гетьман С. А. Нормотворча діяльність органів виконавчої влади: поняття, сутність, основні ознаки. Європейські перспективи. 2013. №6. С. 44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2013_6_9

Обговорення проекту нормативного акта передбачає попереднє ознайомлення з текстом, його змістом і структурою. Зазвичай воно здійснюється із залученням зацікавлених осіб, а в окремих випадках і всього населення держави.

Після отримання зауважень і пропозицій від зацікавлених установ, які за напрямком своєї діяльності безпосередньо або опосередковано пов'язані з реалізацією конкретного нормативного акта, відбувається додаткове узгодження проекту нормативного акта.

Остаточне доопрацювання тексту проекту здійснюється відповідною робочою групою або підготовчою комісією, яка враховує пропозиції та зауваження, які надійшли внаслідок узгодження, забезпечує його редагування.

Прийняття нормативних актів відбувається відповідно до встановленої процедури, шляхом затвердження одноособово, простою або кваліфікованою більшістю голосів. Після затвердження кожен нормативний акт повинен бути підписаний уповноваженою особою, зареєстрований та оприлюднений у виданні того органу, який його прийняв. Опублікування нормативного акта є важливою стадією процесу правотворчості.

5. Види нормотворчості.

Враховуючи складність категорії нормотворчості, нині налічується широке різноманіття критеріїв її класифікації.

За способами виділяють:

1) затвердження нормативно-правових актів і договорів референдумом;

2) прийняття або видання нормативно-правових актів компетентними державними органами;

3) створення юридичних прецедентів судовими та адміністративними органами держави;

4) укладення нормативно-правових договорів компетентними державними органами;

5) офіційне визнання державою звичаю.

Залежно від форм створюваного права розрізняють:

1) законотворчість;

2) підзаконна правотворчість;

3) прецедентна правотворчість;

4) договірна правотворчість⁵⁶.

Залежно від суб'єкта правотворчості розрізняють:

1) безпосередня правотворчість народу. Цей вид правотворчості здійснюється в процесі референдуму (плебіситу);

2) правотворчість найвищого представницького органу держави або суб'єкта федерації. У більшості країн світу парламент має «монополію» на законотворчу діяльність;

3) правотворчість органів і посадовців виконавчої влади. Як правило, названі органи державної влади здійснюють підзаконну правотворчість;

4) правотворчість глави держави. Зміст правотворчої діяльності глави держави залежить від форми державного правління і об'єму повноважень, що є у глави держави;

5) судова правотворчість. Особливий варіант правотворчості судових органів в країнах романо-германського типа права – визнання нормативно-правового акту не відповідним конституції. Таке рішення може винести, наприклад, Конституційний Суд України;

6) правотворчість органів місцевого самоврядування. Провідна особливість вказаного виду – локальний характер. Створені органом місцевого самоврядування нормативно-правові акти діють тільки на певних територіальних межах.

ТЕМА 12. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Мета: оволодіти знаннями про правові відносини; інтерпретувати поняття суб'єктивного права та юридичного обов'язку, суб'єктивного права та законного інтересу; розкрити передумови правовідносин; охарактеризувати юридичні факти.

Питання:

1. Поняття, ознаки і види правових відносин.

2. Структура правовідносин.

3. Поняття суб'єктивного права та юридичного обов'язку.

⁵⁶ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 299.

4. Структура суб'єктивного права та юридичного обов'язку.
5. Суб'єктивне право та законний інтерес.
6. Види суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.
7. Передумови правовідносин. Юридичні факти.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття, ознаки і види правових відносин.

Правові відносини – врегульовані нормою права суспільні відносини, змістом яких є суб'єктивні юридичні права та обов'язки його учасників⁵⁷.

Серед ознак провідними є те, що правові відносини:

1) є різновидом суспільних відносин, тобто можуть виникнути тільки в людському суспільстві, пов'язані безпосередньо з діяльністю та поведінкою людей;

2) виникають винятково на основі норми права;

3) виникають тільки між суб'єктами права (між державними органами, фізичними або юридичними особами);

4) між учасниками правових відносин виникає специфічний юридичний зв'язок у виді суб'єктивного права однієї особи і відповідного обов'язку іншої особи;

5) мають вольовий та свідомий характер. Тобто для їх виникнення, в першу чергу, необхідна воля як мінімум одного з учасників, по-друге, до свого виникнення правовідносини проходять через свідомість людей, в якій складається модель майбутніх стосунків з огляду на існуючі власні і загальнолюдські цінності та суспільні пріоритети;

6) виникають з приводу реального блага;

7) охороняються та забезпечуються силою державного примусу.

Правовідносини можна розмежувати за наступними критеріями:

1) за предметом правового регулювання розрізняють конституційні, адміністративні, цивільні, трудові, сімейні та інші;

2) за функціями права виділяють регулятивні та охоронні;

3) за характером обов'язків – активні та пасивні;

4) за ступенем визначеності суб'єктів – абсолютні та відносні правовідносини;

5) за субординацією в правовому регулюванні – матеріально-правові та процесуально-правові відносини;

⁵⁷ Куракін О. М. Категорія правовідносини в системі нормативного регулювання. Право і суспільство. 2013. №2. С. 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_2_4

- 6) за часом дії виділяють довгострокові та короткострокові;
- 7) за розподілом прав і обов'язків між сторонами – односторонні і двосторонні;
- 8) за волевиявленням сторін розрізняють договірні та управлінські відносини.

2. Структура правовідносин.

Правовідносини – це конструкція, яка складається з наступних структурних елементів: суб'єкти, об'єкт та зміст. Структура правовідносин включає основні елементи правовідносини та спосіб юридичного зв'язку між ними з приводу соціального блага або забезпечення певних інтересів.

Суб'єкти – щонайменше дві особи, одна з яких уповноважена особа (носіє права), інша – зобов'язана (носіє обов'язку).

Тому суб'єкти права – це фізичні або юридичні особи, держава, соціальні спільноти, які здатні мати і здійснювати безпосередньо або через представника юридичні права та обов'язки⁵⁸. Суб'єктом правовідносин являється суб'єкт права, який є реальним учасником правовідносин. Тобто поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» можна співвідносити як загальне та окреме явище⁵⁹.

Об'єктом прав (правовідносин) виступає реальне благо, із приводу якого суб'єкти вступають в правовідносини. Об'єкт, пов'язаний з інтересом уповноваженої сторони і є благом, яке знаходиться в його розпорядженні й охороняється державою.

В юриспруденції виділяють юридичний і фактичний зміст правовідносин.

Юридичний зміст охоплює суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин. Суб'єктивне право – передбачена правом межа дозволеної поведінки, тоді як юридичний обов'язок – передбачена правом, належна поведінка особи. Таким чином, суб'єктивному праву одного учасника правовідносин відповідає юридичний обов'язок іншого.

⁵⁸ Дашковська О. О. Юридична особа як суб'єкт правовідносин: загальнотеоретичний підхід. Порівняльно-аналітичне право: електрон, фахове наук, видання. 2013. №3–2. С. 22. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/5223>

⁵⁹ Самілик Л. О., Корбут Л. П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». Право і суспільство. 2016. № 1. С. 91.

Під фактичним змістом розуміються конкретні дії учасників правовідносин, у яких реалізуються їхні права та обов'язки.

3. Поняття суб'єктивного права та юридичного обов'язку.

Суб'єктивне право і юридичний обов'язок не є самою поведінкою правових суб'єктів, а лише відображають те, що дозволено робити або що особа зобов'язана виконати. Тобто можлива ситуація, коли суб'єктивне право чи обов'язок уже існують, але відповідні дії ще не вчинені. Самі ж дії, які реалізують ці права або обов'язки є юридичними фактами, з якими пов'язане виникнення або зміна правовідносин.

Отже, суб'єктивне право – це визначена правом межа дозволеної поведінки, а юридичний обов'язок – встановлена правом межа належної (обов'язкової) поведінки.

Обидва ці явища мають спільне походження, адже ґрунтуються на об'єктивному праві. Будучи складовими одних і тих самих правовідносин, вони тісно пов'язані між собою й взаємно зумовлюють одне одного. Водночас варто враховувати, що як суб'єктивне право, так і юридичний обов'язок можуть існувати та реалізовуватись і поза межами конкретних правовідносин.

4. Структура суб'єктивного права та юридичного обов'язку.

Структура суб'єктивного права – це сукупність правомочностей носія суб'єктивного права. Вони включають:

1) право дії (використання) – право на певну поведінку уповноваженої особи;

2) право вимоги – право уповноваженої особи вимагати від зобов'язаної особи певної поведінки, яка впливає з її обов'язку;

3) право домагання – право уповноваженої особи звернутися до державних органів за захистом своїх порушених прав (з позовною заявою до суду, зі скаргою в адміністративні органи тощо).

Юридичному обов'язку також властива складна структура:

1) зобов'язання дією – обов'язок діяти певним чином або утриматися від дії. В одних випадках зобов'язана особа повинна утримуватися від здійснення певних дій, до прикладу, не робити вчинків, які порушують право власника володіти, користуватися і розпоряджатися об'єктами власності (пасивний обов'язок); в іншому випадку, навпаки, здійснювати конкретні активні дії з метою задоволення інтересів

уповноваженої особи (сплатити наймодавцеві обумовлену договором суму за користування майном) (активний обов'язок);

2) зобов'язання перетерпівання – обов'язок перетерпіти встановлені обмеження та вимоги;

3) зобов'язання гарантування – обов'язок забезпечити користування уповноваженій особі⁶⁰.

5. Суб'єктивне право та законний інтерес.

Законний інтерес – форма дозволу, яка закріплена або впливає з об'єктивного права, проте на відміну від суб'єктивного права, йому не відповідає обов'язок з боку іншої особи. Тобто все, на що особа має право, їй дозволене, але не на все дозволене воно має право, а тільки на те, що забезпечене встановленням відповідного обов'язку. Додержання суб'єктивних прав гарантовано необхідністю всіх інших суб'єктів нести певні обов'язки. Законний інтерес таких гарантій не має.

Суть законного інтересу полягає у наданні особі можливості користуватися конкретним соціальним благом і, за потреби, звертатися за захистом до державних чи уповноважених органів.

Прикладами законних інтересів є прагнення підприємця отримати великий прибуток, якнайшвидше отримати ліцензію на певний вид діяльності.

Процесуальними законними інтересами є інтереси третьої особи в цивільному процесу, інтереси заявника в окремому цивільному провадженні: щодо визнання особи померлою або безвісно відсутньою; щодо відновлення прав за втраченими документами.

Співвідношення суб'єктивного права та законного інтересу проявляється в тому, що законний інтерес, як правило, формально закріплюється лише в нормах – принципах, а суб'єктивне право закріплюється у конкретних правових нормах⁶¹.

Важливу роль у захисті законного інтересу відіграє застосування аналогії, що у випадку із суб'єктивним правом взагалі неприпустимо. Таким чином ступінь матеріально-правової забезпеченості у законного інтересу менший у порівнянні із суб'єктивним правом. Юридично

⁶⁰ Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Baite, 2015. С. 210. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>

⁶¹ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 315.

законний інтерес захищається набагато слабше, виключно за ініціативою свого носія.

Соціальний або особистий інтерес має вираз у трьох головних формах: права людини, законні інтереси та суб'єктивні права. Законний інтерес виконує функції, недоступні суб'єктивному праву й правам людини. Лише він може проникнути в ті суспільні відносини, які нечуттєві до правового регулювання суб'єктивними правами та які не враховують специфіку індивідуальних життєвих відносин, ситуацій. Однак законний інтерес не вважається надто загальним дозволом, як права людини, що й дозволяє йому виступати предметом захисту в судах.

6. Види суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Суб'єктивні права мають велику різноманітність за своєю суттю та змістом. Зазвичай виділяють права людини та права громадянина. Головна відмінність полягає в їхньому походженні: права людини базуються на природному праві, тоді як права громадянина ґрунтуються на позитивному, тобто закріпленому державою, праві.

Права людини – ті права, що невід'ємні від самої сутності людини: право на життя, свободу в усіх її формах, повагу до гідності, право чинити опір пригніченню.

Вони вважаються невід'ємними, адже заборонене будь-яке посягання на ці права, вони можуть бути обмежені тільки тією мірою, у якій це необхідно для захисту прав іншої людини. Ці права, крім того, є невідчужуваними, адже людина не може від них відмовитися, оскільки без них вона уже не буде людиною⁶². Права людини належать кожному індивідові, незалежно від приналежності до громадянства тієї або іншої країни, расової або національної приналежності. Таким чином, кожна людина є носієм природних, породжених самою природою людини, прав.

Права громадянина – це права члена державно-організованого громадянського суспільства. До них належать, зокрема право на об'єднання в партії і громадські організації, право обирати і бути обраним в органи державної влади й органи місцевого самоврядування.

Взаємозв'язок прав людини і громадянина проявляється в тому,

⁶² Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2021. С. 391.

що права громадянина є конкретним виявом прав людини, здебільшого у політичній сфері. Часто ці права фіксуються спільно в одному нормативно-правовому документі, наприклад, у конституції.

Юридичні обов'язки людини і громадянина – це встановлені і гарантовані державним примусом вимоги до поведінки індивіда, офіційна міра належної поведінки.

Обов'язки поділяються на: природно-правові та позитивно-правові обов'язки. Основні обов'язки, як правило, закріплюються в конституції та деталізуються через поточне законодавство. Вони можуть стосуватися як усіх людей, так і виключно громадян. Сумлінне виконання обов'язків кожним є запорукою реалізації прав і свобод інших, а також основою стабільності та добробуту суспільства й держави.

7. Передумови правовідносин. Юридичні факти.

Для виникнення будь-яких правовідносин необхідна наявність певних передумов. Виділяють загальні (матеріальні) та спеціальні (юридичні) передумови виникнення правовідносин.

До загальних відносять:

- 1) наявність щонайменше двох учасників;
- 2) об'єкт правовідносини – певні блага або інтереси, з приводу яких суб'єкти вступили у відносини.

Спеціальними передумовами є:

- 1) норма права, яка, регулюючи суспільні відносини, надає їм вигляд правового відношення;
- 2) правосуб'єктність учасників правовідносин;
- 3) юридичний факт (фактичний склад) – конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин⁶³.

Ознаками юридичних фактів є: конкретність та індивідуальність; соціальна змістовність; об'єктивований вираз; прямий або непрямий зв'язок із правом; причинний зв'язок із правовими наслідками.

За вольовою ознакою юридичні факти можна поділити на події та дії.

Юридичні факти-дії – найбільш значущий для буття права вид юридичних фактів. Особливим різновидом дій є факти-стани – триваючі дії.

⁶³ Басай О. В. Поняття юридичних фактів: теоретичний аспект. Прикарпатський юридичний вісник. 2014. № 3. С. 14.

Дії, зі свого боку, поділяються на правомірні та неправомірні. Правомірні дії поділяють на юридичні акти і юридичні вчинки.

Серед інших критеріїв класифікації правомірних дій виділяють:

- 1) за суб'єктом – дії індивідів, юридичних осіб, держав, міжнародних організацій;
- 2) за галузевою ознакою – конституційні, цивільно-правові, процесуальні, трудові та ін.;
- 3) за способом здійснення – особисто, через представника;
- 4) за способом вираження – документ, усна заява, мовчання, жест;
- 5) по характері юридичних наслідків – правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі.

Неправомірні дії (правопорушення) поділяються:

- 1) за ступенем суспільної небезпеки – проступки і злочини;
- 2) за суб'єктом – правопорушення індивідів, юридичних осіб і держав;
- 3) за об'єктом – посягання на особистість, власність, суспільну безпеку і суспільний порядок;
- 4) за видами юридичної відповідальності – кримінальні, адміністративні, цивільно-правові, дисциплінарні, конституційні, міжнародно-правові;
- 5) за формою вини – умисні та необережні.

ТЕМА 13. РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА

Мета: сформувати систему знань про реалізацію права, виокремити її ознаки та форми; оволодіти знаннями стосовно застосування права; охарактеризувати процес правозастосовчої діяльності; сформувати розуміння правозастосовчого акту.

Питання:

1. Поняття та ознаки реалізації права.
2. Форми реалізації права.
3. Поняття та ознаки застосування права.
4. Основні вимоги належного застосування права.
5. Процес (стадії) правозастосовчої діяльності.
6. Правозастосовчий акт.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття та ознаки реалізації права.

Реалізацією права вважається втілення його в життя, реальне втілення змісту юридичних норм у фактичній поведінці суб'єктів.

Ознаки:

1) відповідність приписам права, оскільки це завжди правомірні дії суб'єктів права;

2) соціальна корисність. За допомогою реалізації правових норм задовольняються різноманітні особисті та суспільні потреби та інтереси;

3) процедурність, адже це регламентована правом діяльність суб'єктів права, яка протікає в часі і складається з послідовно здійснюваних вчинків;

4) вольовий характер – суб'єкти діють усвідомлено, свідомо узгоджуючи свої вчинки з приписами правових норм;

5) державна забезпеченість – забезпечується різними юридичними засобами, державним примусом.

Реалізацію права як процес доцільно розглядати з двох аспектів – об'єктивного та суб'єктивного. Об'єктивно це виявляється у практичному втіленні дій, які передбачені правовими нормами. Суб'єктивна сторона стосується внутрішнього ставлення особи до правових вимог: її намірів, мотивів, установок і волі при здійсненні юридично значущих дій⁶⁴. Суб'єкт може реалізовувати право з різних причин – з усвідомлення свого громадянського обов'язку, з міркувань особистої вигоди або через страх перед можливими негативними наслідками. Однак у цьому процесі ключовим залишається дотримання вимог законодавства та точне виконання приписів правових норм.

2. Форми реалізації права.

Форми реалізації права класифікуються за різноманітними підставами. Залежно від суб'єктного складу розрізняють:

1) індивідуальну. Правові норми реалізуються в процесі односторонніх правомірних дій індивідів;

2) колективну. Правові норми реалізуються постійними або тимчасовими колективами індивідів.

⁶⁴ Братасюк М. Г. Реалізація права: доктринальний аспект. Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. 2010. № 2. С. 88.

В залежності від участі в правовідносинах:

1) поза правовідносинами. Таким способом втілюються в житті норми, які встановлюють правовий статус та компетенцію суб'єктів права, а також норми, що фіксують природні права людини й громадянина;

2) у правовідносинах. Так суб'єкти реалізують норми права шляхом використання і виконання.

В залежності від ступеня активності суб'єктів:

1) активні позитивні дії – відбувається використання права або виконання обов'язку;

2) пасивна форма (бездіяльність суб'єкта). Шляхом утримання від дій – реалізуються правові заборони тощо.

За характером і спрямованістю дій суб'єктів розрізняють:

1) дотримання норм права – має місце тоді, коли суб'єкти утримуються від здійснення дій, заборонених правом;

2) виконання норм права відбувається, коли суб'єкти здійснюють покладені на них юридичні обов'язки;

3) використання норм права. Полягає в тому, що суб'єкти на свій розсуд використовують надані їм права.

Ці три форми реалізації права, в ході яких юридичні норми втілюються в життя діями самих суб'єктів права, називають формами безпосередньої реалізації права (звичайні або ординарні форми).

Безпосередня реалізація права – регламентований нормами права процес самостійного здійснення прав і обов'язків суб'єктом права без допомоги спеціально уповноважених органів і осіб.

У формах безпосередньої реалізації права реалізуються багато норм; існують випадки, коли для реалізації потрібне втручання компетентних органів, посадовців, наділених державно-владними повноваженнями. Йдеться про особливу форму реалізації права – правозастосування⁶⁵.

3. Поняття та ознаки застосування права.

Застосування права – це владна діяльність уповноважених державних або інших органів/осіб, яка полягає в розгляді конкретного

⁶⁵ Семеніхін І. Проблемні аспекти реалізації правової доктрини у правозастосовній практиці // Вісник Академії правових наук України. 2010. № 3. С. 307. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vapny_2010_3_30.pdf

юридичного питання/справи і винесенні по ньому індивідуального рішення, обов'язкового для його адресатів⁶⁶.

Основними ознаками є те, що:

1) воно здійснюється уповноваженими суб'єктами в межах їх компетенції;

2) правозастосування має місце там, де розглядається конкретна юридична справа і по ньому виноситься ухвала індивідуального, конкретного характеру (указ президента про нагородження, розпорядження уряду);

3) рішення має обов'язковий характер для суб'єктів, яким воно адресоване, і для тих органів, які повинні його виконувати;

4) правозастосовній діяльності властивий владний характер. Він виявляється не тільки в обов'язковості вказаного рішення для його адресатів, але й в обов'язковості вимог правозастосовника до осіб, причетних до розгляду справи (обов'язковість явки до суду свідка, відповідачів, експертів по виклику суду);

5) правозастосовна діяльність регламентована процесуальними нормами, що визначають послідовність і порядок здійснення дій в ході правозастосування.

4. Основні вимоги належного застосування права.

Правозастосовна діяльність повинна здійснюватися згідно з визначеними, загальновизнаними принципами – вимогами правильного застосування права. Найвагомішими вважаються:

1) принцип законності. Пояснюється тим, що правозастосовник зобов'язаний засновувати рішення на нормах права, слідувати їх змісту, не ухилятися від застосування норми, яка відноситься до справи. Суб'єкт правозастосовної діяльності повинен діяти строго в рамках своєї компетенції, згідно з встановленою процедурою;

2) принцип обґрунтованості означає повне виявлення, ретельне вивчення й використання всіх матеріалів, які відносяться до справи, ухвалення рішення тільки на основі достовірних, добре перевірених, не підлягаючих сумніву фактів;

3) принцип доцільності означає урахування конкретних умов застосування норми права, взяття до уваги специфіки ситуації, що скла-

⁶⁶ Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посіб. Київ: Реферат, 2010. С. 195.

лася, у момент винесення рішення, вибір найбільш оптимального варіанту реалізації правових розпоряджень;

4) принцип справедливості – правозастосовник зобов'язаний неупереджено підходити до дослідження обставин справи і до його учасників.

Рішення, яке приймає правозастосовувач, повинне узгоджуватись не лише з формальним змістом закону, а й із його внутрішнім змістом – духом закону, тобто відповідати моральним засадам і загально-людським цінностям. Справедливість вимагає також неупередженості особи чи органу, що застосовує право, об'єктивного підходу до аналізу обставин справи, до учасників процесу та до прийнятого рішення.

Справедливість у процесі правозастосування відіграє важливу роль у виборі рішення в ситуаціях, коли закон дозволяє кілька варіантів (наприклад, альтернативні або відносно-визначені санкції)⁶⁷. У таких випадках правозастосовувач має обрати той варіант, що найбільше відповідає принципам справедливості.

Коректне і справедливе застосування норм права забезпечує надійний захист прав і свобод людини, сприяє утвердженню законності, зміцненню правопорядку та підвищує довіру до державних інституцій і їх представників.

5. Процес (стадії) правозастосовчої діяльності.

Застосування права – єдиний і разом з тим складний процес, який має початок і закінчення. Він складається з декількох логічно пов'язаних стадій, в рамках кожної з яких вирішуються певні організаційні та дослідницькі завдання⁶⁸.

Зазвичай виділяють три основні стадії:

- 1) встановлення фактичних обставин справи;
- 2) встановлення юридичної основи справи;
- 3) рішення справи і документальне оформлення ухваленого рішення.

На першому етапі правозастосування основне завдання полягає у встановленні об'єктивної істини у справі. Правозастосування може вважатися обґрунтованим лише за умови, що фактичні обставини

⁶⁷ Барандич С. Правозастосування в сучасному вимірі юридичної науки. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2014. № 4. С. 5. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/4-2015/barandych.pdf>

⁶⁸ Манько Д. Щодо широкого розуміння категорії застосування права. Публічне право. 2011. № 1. С. 133. URL: <http://www.yourfuture.org.ua/ua/pb/2011/1/manko.pdf>

досліджені повно, точно та достовірно. Факти, які лягають в основу майбутнього рішення, мають відповідати критеріям відносності, повноти й доведеності.

На цьому етапі учасники правозастосовного процесу зосереджуються на встановленні істини в справі, дійсних знань про факти, які мають юридичне значення для вирішення справи. Вся ця інформація фіксується в офіційних юридичних документах – протоколах, ухва-лах, експертних висновках тощо.

Другий етап полягає у правовій кваліфікації встановлених обста-вин. Правозастосовувач визначає галузь, інститут та конкретну норму права, яка регулює дану ситуацію. Він перевіряє чинність норматив-ного акту, встановлює межі його дії в часі, просторі та щодо суб'єк-тного складу, а також уточнює зміст і значення юридичних положень.

На третьому етапі приймається остаточне рішення і складається правозастосовний акт. На цій стадії остаточно вирішується доля справи. Якість сформульованих висновків безпосередньо впливає на подальший розвиток відповідних правовідносин. Рішення має ґрунту-ватися як на встановлених фактах, так і на відповідних нормах права, відповідати їм. На кінець, справа знаходить письмову, документальну форму у вигляді правозастосовного акту (рішення, ухвала, вирок суду, наказ адміністрації).

6. Правозастосовчий акт.

Акт застосування права – правовий акт, який містить індивідуаль-не владне розпорядження, винесене компетентним органом в резуль-таті рішення конкретної юридичної справи.

Ознаки проявляються в тому, що акт застосування права:

- 1) приймається на основі нормативно-правового акту або іншої форми права і спирається на конкретну норму права;
- 2) виходить від компетентних органів, уповноважених на ухвален-ня такого роду рішень;
- 3) носить індивідуальний, а не нормативний характер, адже адре-сований конкретним суб'єктам, вказує хто з них в цій ситуації володіє суб'єктивними правами та юридичними обов'язками;
- 4) має певну встановлену законом форму⁶⁹.

⁶⁹ Пунько О. В. Структурна побудова правозастосовних актів. Юридичний віс-ник. Повітряне і космічне право. 2014. №4. С. 38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npna_u_2014_4_8

Види:

1) за формою зовнішнього виразу виділяють письмові, усні та конклюдентні акти. Письмові акти іменуються також актами-документами, а конклюдентні – актами-діями. Інколи виокремлюють як самостійний вигляд акт-результат;

2) за юридичною формою актів-документів виділяють укази, вироки, рішення, накази тощо;

3) за видавниками актів – акти державних і недержавних суб'єктів;

4) за функціями права – регулятивні та охоронні акти;

5) за юридичною природою – основні та допоміжні;

6) за предметом правового регулювання – акти кримінально-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові;

7) за юридичними наслідками – правовстановлюючі, правоконстатуючі, правозмінюючі, правоприпиняючі, правоскасовуючі акти;

8) за характером розпоряджень – дозвоільні, зобов'язуючі, заборонні акти.

ТЕМА 14. ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА

Мета: оволодіти системою знань про тлумачення норм права та його значення у процесі реалізації права; охарактеризувати види, способи тлумачення норм права; формувати розуміння про інтерпретаційні акти, прогалини у позитивному праві, юридичні колізії.

Питання:

1. Тлумачення норм права та його значення у процесі реалізації права.

2. Види тлумачення норм права за суб'єктами.

3. Способи (прийоми) тлумачення норм права.

4. Види юридичного тлумачення за об'ємом.

5. Інтерпретаційні акти (акти тлумачення норм права).

6. Прогалини у позитивному праві та способи їх подолання.

7. Юридичні колізії та способи їх подолання.

Теоретичний мінімум:

1. Тлумачення норм права та його значення у процесі реалізації права.

Тлумачення норм права – інтелектуальна діяльність, спрямована на розкриття смислового змісту правових норм⁷⁰.

Цей термін у правовій сфері використовують в різних значеннях, а саме тлумачення:

1) виступає як інтелектуальний процес розуміння та пізнання правової норми, який виражається в сукупності способів тлумачення;

2) розглядається як діяльність певних суб'єктів (офіційне і неофіційне тлумачення), що має різну обов'язковість для правозастосовувачів;

3) як результат інтелектуального процесу розуміння та пізнання правової норми, вираженого в мовній формі, який іменується тлумаченням за об'ємом (буквальне, поширювальне та обмежувальне).

Традиційним вважається розмежування тлумачення на з'ясування права і роз'яснення права. З'ясування – це розкриття змісту юридичних норм, так би мовити «для себе». В той час як роз'яснення – розкриття змісту «для інших».

Тлумачення передуює процесу втілення норм права в життя. Необхідність тлумачення норм права обумовлюється наступними об'єктивно існуючими чинниками:

1) абстрактна форма викладу норм права;

2) неспівпадання між справжньою волею суб'єкта правотворчості та її виразом в тексті джерела права;

3) неспівпадання між правовими поняттями й термінами, які їх виражають, крім того, невизначеність та складність термінів;

4) системність права.

2. Види тлумачення норм права за суб'єктами.

Пояснювати зміст правових норм може будь-яка особа, однак значущість і юридична сила таких пояснень різняться. Існує поділ тлумачення норм права на офіційне та неофіційне.

Залежно від того, хто здійснює офіційне тлумачення, виокремлюють такі його види:

⁷⁰ Майданик Р. Ліберальне вчення про тлумачення норм права України (крізь призму «добудови» права). Право України. 2016. № 7. С. 74.

1) автентичне тлумачення – виходить від органу, що видав тлумачену норму⁷¹;

2) делеговане – здійснюване компетентним органом щодо норми права, виданої іншим органом.

Неофіційне тлумачення правових норм здійснюється особами, які не мають офіційних повноважень на його надання (зокрема, науковці-юристи, адвокати, юрисконсультанти, а іноді й особи без юридичної освіти), і не має обов'язкової юридичної сили. Його значущість визначається точністю тлумачення та авторитетом того, хто його надає.

Враховуючи компетентність особи, що здійснює тлумачення, виокремлюють наступні види неофіційного тлумачення:

1) доктринальне – виходить від учених-юристів;

2) професійне – походить від юристів-практиків;

3) буденне – дають люди на основі життєвого досвіду і масової правосвідомості.

Значення тлумачення правових норм істотно зростає в умовах нестандартного застосування права, зокрема, за наявності прогалин у чинному законодавстві, необхідності конкретизації правових приписів, широкого простору для розсуду посадової особи або в інших складних юридичних ситуаціях.

Якість тлумачення залежить не лише від рівня законодавчої техніки, а й від правової культури та правосвідомості тих суб'єктів, які здійснюють застосування й тлумачення норм права.

3. Способи (прийоми) тлумачення норм права.

Спосіб (прийм) тлумачення права – це сукупність однорідних прийомів і правил тлумачення, що базуються на єдності певних засобів і аргументів. Досі відсутня єдність стосовно кількості та видів способів тлумачення правових норм. Проте більшість дослідників виділяє три основні способи: філологічний (мовний), історичний (або історико-політичний) і систематичний⁷².

Філологічне тлумачення ґрунтується на мовному аналізі тексту, з використанням досягнень лінгвістики, правил синтаксису, морфоло-

⁷¹ Уласевич А. С. Автентичне тлумачення. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: «Юридична». 2011. № 1. С. 129.

⁷² Прийма С. В. Способи тлумачення норм права: загальнотеоретична характеристика. Юрист України. 2011. № 3. С. 14.

гії та норм слововживання. Його головне завдання – забезпечити точність термінології, уникнути двозначності виразів, використовуваних в нормативному акті.

Історичне тлумачення допускає звернення до витоків правового розпорядження, вираженого в нормативному акті. Це включає дослідження причин прийняття нормативного акта, обговорень, які передували його ухваленню, традицій, звичаїв та практики застосування, що склалися у відповідній правовій культурі.

Систематичне тлумачення виходить із системної природи права і передбачає з'ясування змісту норми через визначення її місця в системі законодавства – у галузі, підгалузі, правовому інституті. В процесі тлумачення першочергово виділяються нормативні положення, пов'язані з тлумаченою правовою нормою. Завдяки ним виявляється зміст тлумаченої норми, уточнюється застосовувана термінологія, виділяються залежності загальних і спеціальних норм. Особливої складності набувають випадки, коли між нормами існують суперечності (контрадикції).

Окремо іноді виділяють функціональне тлумачення, яке зосереджується на ролі правової норми в механізмі правового регулювання. Логічне тлумачення деякі автори вважають окремим способом, інші – інструментом, необхідним у кожному виді тлумачення.

Телеологічне тлумачення орієнтується на мету, з якою була прийнята норма, і намагається розкрити її зміст через аналіз цілей правового регулювання.

Процес тлумачення, як правило, починається з мовного (філологічного) тлумачення, а вибір інших методів залежить від змісту норми та конкретних обставин її застосування.

4. Види юридичного тлумачення за об'ємом.

Результати тлумачення відрізняються залежно від того, наскільки буквальний текст нормативного акта відповідає його справжньому змісту. З огляду на це, юридичне тлумачення поділяють за обсягом на три основні види:

1) буквальне тлумачення, згідно з яким дійсний зміст норми адекватний її мовному виразу (в Конституції України встановлено, що кандидат в Президенти України повинен досягти 35 р. на момент виборів. Цій нормі права властивий визначений, недвозначний характер; її не

можна тлумачити іншим способом, тільки буквально). В ідеалі саме таким чином повинні бути сформульовані юридичні тексти;

2) поширювальне тлумачення, згідно з яким дійсний зміст норми права, розкритий в результаті тлумачення, ширше, аніж буквальний текст. Так, Сімейний кодекс України містить інститут усиновлення одночасно норми цього інституту поширюються і на удочеріння;

3) обмежувальне, згідно з яким дійсний зміст норми права, розкритий в результаті тлумачення, вужчий, ніж буквальний текст (Кримінальний кодекс України встановлює покарання за залучення неповнолітніх в злочинну діяльність, щодо суб'єкту названого злочину треба тлумачити обмежувально. Суб'єктом може бути тільки повнолітня особа, тоді як загальний вік кримінальної відповідальності становить 16 років).

Варто зауважити, що обмежувальне і поширювальне тлумачення здійснюється строго в межах тлумаченої норми, не доповнюючи і не звужуючи змісту норми, а лише виявляючи дійсний сенс норми права⁷³.

5. Інтерпретаційні акти (акти тлумачення норм права).

Акти офіційного тлумачення (інтерпретаційні акти) – правові акти, прийняті компетентними державними органами, які містять роз'яснення норм права або порядку їх застосування⁷⁴.

Ознаки проявляються в наступному:

1) приналежність до системи правових актів. Так само як й іншим правовим актам, їм характерні формальна визначеність, юридична чинність, офіційний характер, цільова спрямованість, регулятивна обов'язковість;

2) офіційний характер. Інтерпретаційні акти є результатом діяльності компетентного органу держави або посадовця;

3) особлива юридична форма (мають певну структуру, зміст, форму, стиль письмового викладу, приймаються згідно з чітко встановленою процедурою);

4) особливий зміст (містять загальні (нормативні) або персонально адресні та індивідуально-конкретні роз'яснення інтерпретатора);

⁷³ Галунько В. В. Професійно-правове тлумачення права. Форум права. 2011. № 2. С. 152. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_25

⁷⁴ Дашковська О. Інтерпретаційні акти органів судової влади (на прикладі актів конституційного судочинства). Вісник Академії правових наук України. 2011. № 2. С. 29.

5) певні юридичні наслідки. Застосування інтерпретаційних актів в сукупності з роз'яснюваними нормативно-правовими актами забезпечують регулювання суспільних відносин;

6) похідний характер. Акти офіційного тлумачення не мають самостійного значення і діють в єдності з тими нормами, які ними тлумачаться; відміна нормативного акту спричиняє за собою втрату юридичної чинності інтерпретаційного акту.

Акти офіційного тлумачення права розрізняють залежно від:

1) типів офіційного тлумачення – на акти нормативного та казуального тлумачення;

2) суб'єкта видання – акти автентичного тлумачення та акти легального тлумачення;

3) юридичної природи – інтерпретаційні акти правотворчості та інтерпретаційні акти правозастосування.

6. Прогалини у позитивному праві та способи їх подолання.

Прогалинами в позитивному праві вважається відсутність або неповнота правової норми для вирішення певної справи.

Оцінюючи, чи існує прогалина в чинному законодавстві, слід враховувати, що правове регулювання не охоплює та не повинно охоплювати всю сукупність суспільних відносин. Прогалина має місце лише тоді, коли певні факти або відносини залишаються поза правовою оцінкою, але при цьому фахова правосвідомість вимагає їх юридичної класифікації⁷⁵.

Заповнення таких прогалин можливе виключно через додаткову нормотворчість – шляхом ухвалення нового нормативно-правового акта, формування юридичного прецеденту або укладення нормативного договору.

Від усунення прогалин у праві слід відмежовувати подолання прогалин в праві. Подолання прогалин здійснюється в процесі правозастосовчої діяльності і пов'язане виключно з конкретною життєвою ситуацією. Способами подолання прогалин виступають три види аналогій:

1) аналогія закону, коли для вирішення конкретної ситуації за відсутності правової норми застосовується близька правова норма тієї ж галузевої приналежності;

⁷⁵ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 309.

2) міжгалузева аналогія (субсидіарне застосування права), коли для вирішення конкретної ситуації за відсутності правової норми використовується правова норма іншої галузі права;

3) аналогія права – використовуються загальні принципи права та справедливості.

7. Юридичні колізії та способи їх подолання.

Термін «колізія» означає зіткнення протилежних обставин, сил та інтересів. Найзагальнішою колізією являється суперечність між «сущим» та «належним». Тому, що закон закріплює «суще», а в праві міститься «належне», в широкому сенсі доцільно розглядати юридичні колізії як суперечність між позитивним законом й природним правом.

Проте найчастіше цей термін вживається у вузькому значенні – як формальна суперечність всередині правової системи. До юридичних колізій відносять:

- 1) колізії правових норм;
- 2) колізії нормативно-правових актів;
- 3) колізії нормативно-правових актів та інших джерел права;
- 4) колізії між нормами права та актами тлумачення;
- 5) колізії між окремими актами тлумачення тощо.

Мінімізацію колізійності нормативного регулювання можна досягнути двома шляхами: усуненням колізій шляхом нормотворчості; подоланням колізій шляхом тлумачення права, шляхом видання колізійних норм і шляхом застосування правоположень⁷⁶. При подоланні колізій використовують наступні правоположення – стійкі типові рішення стосовно застосування правових норм:

1) для подолання темпоральної колізії діє загальне правило: «Пізніше виданий нормативно-правовий акт скасовує попередній у всьому тому, в чому він з ним розходиться» (виняток – зворотня або переживаюча сила);

2) для подолання ієрархічної колізії застосовують загальне правило: «У разі розбіжності між нормативно-правовими актами застосовується той з них, який має вищу юридичну чинність»;

3) для подолання змістовної колізії використовують правило:

⁷⁶ Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2021. С. 341.

«Спеціальний або винятковий нормативно-правовий акт скасовує дію загального»;

4) для подолання складної колізії застосовують декілька правил. При збігу темпоральної та змістовної колізії, коли спеціальна норма була видана раніше загальної, пріоритет віддається спеціальній нормі. При збігу ієрархічної та смислової колізії пріоритет віддається спеціальній нормі, однак, якщо нижчестоящий орган не мав повноважень видавати спеціальні норми, пріоритет належить загальній нормі.

Таким чином, тлумачення права виступає як один з важливих видів юридичної діяльності, навички якої необхідні і для законодавця, і для правозастосовця.

ТЕМА 15. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

Мета: оволодіти знаннями щодо категорій «правова поведінка», «правомірна поведінка», «правопорушення», «зловживання правом», «об’єктивно протиправне діяння»; з’ясувати причини правопорушень та шляхи їх усунення.

Питання:

1. Поняття та види правової поведінки.
2. Правомірна поведінка: поняття, види, мотиви.
3. Правопорушення: поняття, ознаки, види, склад.
4. Зловживання правом та його ознаки.
5. Об’єктивно протиправне діяння та його ознаки.
6. Причини правопорушень та шляхи їх усунення.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття та види правової поведінки.

Правова поведінка – передбачена нормами об’єктивного права соціально значуща свідомо-вольова поведінка індивідів або їхніх об’єднань, яка спричиняє або здатна спричинити певні юридичні наслідки.

Провідними ознаками правової поведінки є:

- 1) передбаченість нормами права, тобто це поведінка, що перебуває у сфері дії юридичних норм;

2) соціальна значущість, адже вчинки, які не впливають на суспільні відносини вважаються байдужими для права;

3) вольовий і свідомий характер. Право може впливати тільки на ту поведінку, котра носить свідомий характер і контролюється волею людини;

4) здатність правової поведінки викликати юридичні наслідки. Правова поведінка є юридичним фактом – підставою виникнення, зміни або припинення правовідносин.

За своїм характером та наслідками правову поведінку можна поділити на два види:

1) правомірна поведінка – та, що відповідає приписам права;

2) неправомірна поведінка (правопорушення) – та, що порушує приписи права.

На межі цих основних видів правової поведінки перебувають:

1) зловживання правом – правомірна, однак соціально шкідлива поведінка;

2) об'єктивно неправомірне діяння – неправомірне, соціально шкідливе діяння, що не містить складу правопорушення⁷⁷.

2. Правомірна поведінка: поняття, види, мотиви.

Правомірною є поведінка, котра відповідає приписам правових норм.

Мотиви правомірної поведінки бувають різноманітними: усвідомлення громадського обов'язку, підпорядкування особистого інтересу суспільному, піклування про близьких, страх перед покаранням, прагнення до кар'єрного зростання та ін⁷⁸. За мотивами та ступенем активності добровільну правомірну поведінку поділяють на соціально-активну (принципову) і звичну, а вимушену – на конформістську і маргінальну:

1) соціально-активна. Це вища форма правомірної поведінки, характерна людям з високим рівнем правосвідомості. Мотивом такої поведінки є повага суб'єкта до права;

2) звична. Така поведінка заснована більшою мірою на силі звички і життєвому досвіді, а не на знанні права і повазі до нього;

⁷⁷ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 433.

⁷⁸ Свириденко Г. В. Генезис уявлень про правомірну поведінку (просторово-темпоральні виміри). Публічне право. 2016. № 1. С. 338.

3) конформістська. Людина слідує не своїм переконанням або звичкам, а копіює дії свого оточення, тобто діє «як усі». Це пристосування власної поведінки до дій і переконань соціального оточення, а також слідування нормам права через наслідування більшості;

4) маргінальна. Людина діє правомірно внаслідок особистого розрахунку, страху перед покаранням, розуміння вигідності законослужності, однак її індивідуальна правосвідомість розходиться з приписами правових норм.

В залежності від соціальної значущості певного варіанту поведінки виокремлюють:

1) соціально належну. Варіанти такої поведінки закріплюються в імперативних нормах права у вигляді обов'язків (виконання трудових обов'язків).;

2) соціально бажану для суспільства. Ця поведінка закріплюється не як юридичний обов'язок, а як суб'єктивне право (участь у виборах);

3) соціально допустиму. Суспільство не зацікавлене в їх поширенні, однак такі дії правомірні (страйк).

3. Правопорушення: поняття, ознаки, види, склад.

Правопорушенням вважається протиправне, винне, таке, що завдає шкоди особі, суспільству або державі, діяння деліктоздатної особи, за яке передбачена юридична відповідальність.

Ознаки правопорушення: протиправність; винність; шкідливість; правопорушення – це завжди діяння (акт поведінки), яке має форму дії або бездіяльності; відповідальним за правопорушення може бути тільки особа, здатна нести відповідальність за свої дії (деліктоздатна особа); караність⁷⁹.

В залежності від виду юридичної відповідальності розрізняють:

- 1) кримінальні правопорушення;
- 2) адміністративні правопорушення;
- 3) цивільно-правові правопорушення;
- 4) дисциплінарні правопорушення;
- 5) матеріальні правопорушення;
- 6) процесуальні правопорушення;
- 7) конституційні правопорушення;
- 8) міжнародні правопорушення.

⁷⁹ Полонка І. А. Неправомірна поведінка як категорія теорії права: доктринальний аналіз поняття та системних ознак. Держава і право. 2018. Вип. 80. С. 6.

Під складом правопорушення варто розуміти систему елементів правопорушення, повнота і цілісність яких є необхідною умовою для притягнення особи до юридичної відповідальності. До складу правопорушення входять:

1) суб'єкт правопорушення – деліктоздатна особа. Зазвичай правопорушення здійснюють фізичні особи, однак суб'єктом цивільного проступку може бути також юридична особа, а суб'єктом міжнародного правопорушення – держава;

2) об'єкт правопорушення – суспільні відносини, соціальні блага, цінності, права і свободи особи, інтереси держави, природне середовище, на які посягає правопорушник;

3) суб'єктивна сторона правопорушення – психічне ставлення особи до здійснюваного нею протиправного діяння і його негативних наслідків. Факультативні (необов'язкові) елементи суб'єктивної сторони – мотив і мета;

4) об'єктивна сторона правопорушення – зовнішня характеристика правопорушення, що включає протиправне діяння (дія або бездіяльність), його шкідливі наслідки і причинно-наслідковий зв'язок між діянням та його шкідливим результатом. Місце, час, спосіб, обставини вчинення правопорушення є факультативними елементами об'єктивної сторони, які враховуються при кваліфікації діяння тільки у випадках, прямо вказаних в правовій нормі.

4. Зловживання правом та його ознаки.

Зловживання правом – соціально шкідлива поведінка суб'єкта, яка здійснюється в рамках правових норм. Суб'єктивне право визначає допустимі межі поведінки особи, і проблема зловживання виникає тоді, коли уповноважена особа виходить за ці межі. Таким чином, зловживання можливе лише щодо суб'єктивного юридичного права, а не об'єктивного.

Поняття «зловживання» означає використання чогось на шкоду, у негативному контексті⁸⁰. Таке явище досить поширене в реальному житті. Воно може проявлятися у формі зловживання конституційними правами і свободами, батьківськими правами, службовими повноваженнями, а також цивільними та процесуальними правами.

⁸⁰ Полянський Т. Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Галицький друкар, 2012. С. 386.

Ознаками зловживання правом являються:

- 1) наявність у суб'єкта суб'єктивного права;
- 2) діяльність суб'єкта по реалізації цього права;
- 3) використання суб'єктивного права всупереч його соціальному призначенню і спричинення цим використанням шкоди суспільним інтересам або ж інтересам інших осіб;
- 4) відсутність правопорушення, тобто порушення конкретних юридичних заборон або невиконання обов'язків.

5. Об'єктивно протиправне діяння та його ознаки.

Об'єктивно протиправне діяння – це протиправне, соціально шкідливе діяння фізичної або юридичної особи, що не містить складу правопорушення, але при цьому викликає негативну юридичну реакцію з боку держави.

Його ознаки проявляються в наступному:

- 1) суперечність правовим приписам;
- 2) шкода, що наноситься правоохоронюваним інтересам;
- 3) відсутність складу правопорушення (суб'єкта та/або суб'єктивної сторони).
- 4) негативна реакція з боку держави (наприклад, примусове відшкодування шкоди, примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру)⁸¹.

6. Причини правопорушень та шляхи їх усунення.

Причинами правопорушення вважаються об'єктивні та суб'єктивні чинники, які спонукують особу до вчинення правопорушення.

Сучасна наука відносить до об'єктивних чинників правопорушень ті обставини, які не залежать від конкретної особи. Серед них – соціальні труднощі, зокрема безробіття, бідність, неналежний рівень правової культури в суспільстві, недоліки в роботі державних інституцій, зловживання владними повноваженнями, а також недосконале законодавство.

Суб'єктивні чинники правопорушень безпосередньо пов'язані з правосвідомістю людини та визначаються її особистим ставленням

⁸¹ Шульга А. М. Об'єктивно протиправне діяння, об'єктивно правомірне поведінка. Форум права. 2012. № 3. С. 847. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/4632>

до права. До них належать, наприклад, незнання вимог закону, зневага до правових норм, наявність внутрішньої установки на протиправну поведінку⁸².

Проблема причин правопорушень завжди викликала інтерес у філософів і правознавців, однак і досі немає єдиного підходу до її пояснення. Існує кілька теоретичних підходів до розуміння неправомірних видів поведінки.

Теологічна теорія, поширена в межах християнської традиції, пояснює правопорушення недосконалістю світу, де відбувається боротьба між добром і злом, Богом і дияволом.

Метафізична теорія вбачає причини правопорушень у зовнішніх щодо людини та суспільства чинниках (тобто вони лежать за межами людини і людського світу).

Антропологічні теорії пов'язують виникнення правопорушень із фізіологічними або психологічними особливостями людини – спадковістю, психічними розладами, комплексами тощо.

Соціологічні теорії розглядають правопорушення як наслідок різноманітних суспільних процесів і явищ. Ці теорії є найпоширенішими, оскільки пропонують найбільш практичну й ефективну програму боротьби з правопорушеннями.

Правопорушення залишатимуться частиною суспільного життя, однак їхній рівень можна значно знизити, вживаючи цілеспрямованих соціальних і державних заходів. Дослідження справжніх причин конкретних правопорушень є необхідною умовою їх ефективної профілактики та зменшення загального рівня протиправної поведінки.

⁸² Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Баїте, 2015. С. 288. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>

ТЕМА 16. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Мета: оволодіти знаннями про юридичну відповідальність; визначити принципи, функції, види юридичної відповідальності; охарактеризувати обставини, що виключають юридичну відповідальність, і підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Питання:

1. Поняття та ознаки юридичної відповідальності.
2. Принципи юридичної відповідальності.
3. Функції юридичної відповідальності.
4. Види юридичної відповідальності.
5. Обставини, що виключають юридичну відповідальність, і підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття та ознаки юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність відрізняється від усіх інших видів соціальної відповідальності тим, що вона ґрунтується на нормативних вимогах, які забезпечуються в необхідних випадках державним примусом.

Типологія юридичної відповідальності є такою.

За темпоральною ознакою розрізняють проспективну та ретроспективну відповідальність. Проспективна відповідальність – фактор правосвідомості, цільова установка на правомірну поведінку у майбутньому, на виконання та дотримання вимог правових норм. Ретроспективна відповідальність – суспільно-правова оцінка минулої поведінки особи.

За юридичними наслідками для особи виділяють:

1) позитивну юридичну відповідальність, яка передбачає заохочення/нагороду за виконання корисних для суспільства і держави варіантів поведінки на рівні, що перевищує загальні вимоги (етично-свідоме ставлення до виконання обов'язків);

2) негативну – передбачає обмеження та покарання за правопорушення, тобто за вчинене діяння. Саме цей аспект юридичної відповідальності має особливо важливе значення в теорії та практиці.

Серед ознак негативної юридичної відповідальності можна виділити наступні:

1) спирається на державний примус, який реалізується через діяльність спеціальних державних органів (поліція, державні пенітенціарні установи, виконавча служба) або інших суб'єктів, уповноважених на цю діяльність державою (у ряді країн існують приватні виправні установи);

2) тягне за собою негативні наслідки для правопорушника, які виражаються в особистих обмеженнях (позбавлення права займатися певним видом діяльності) та/або майнових стягненнях (конфіскація майна);

3) є реакцією на винне антисуспільне діяння. Думки, бажання вчинити правопорушення, не реалізовані зовні, не являються підставами для притягнення особи до юридичної відповідальності;

4) має процесуальну форму втілення. Юридична відповідальність реалізується компетентним органом держави у суворій відповідності до встановленого законом процесуального порядку⁸³.

2. Принципи юридичної відповідальності.

Принципи юридичної відповідальності – основоположні, загальноприйняті норми імперативного характеру, які виступають як незаперечні вимоги до діяльності компетентних органів щодо застосування санкцій правових норм до правопорушників. Вони знаходять своє відображення в конституціях, законодавстві, міжнародних договорах:

1) принцип законності полягає в строгому і неухильному дотриманні та виконанні законів у процесі реалізації юридичної відповідальності;

2) принцип обґрунтованості виражається у встановленні самого факту вчинення правопорушником протиправного діяння як об'єктивної істини, а також встановлення інших значущих фактів, пов'язаних з висновками про факт і суб'єкт правопорушення;

3) принцип справедливості означає, що відповідальність повинна бути відповідною вчиненому діянню, а також це підтверджує, що за одне і те ж правопорушення суб'єкт не повинен нести відповідальність двічі;

⁸³ Ковальський В. С. Інститут юридичної відповідальності держави і охоронна функція права. Вісник Вищого адміністративного суду України. 2010. № 1. С. 36.

4) принцип доцільності передбачає вибір найбільш оптимального (економного і одночасно ефективного) варіанту юридичної відповідальності. Особі, що вчинила правопорушення, повинні бути визначені вид і міра відповідальності, необхідні та достатні для її виправлення і профілактика вчинення нових правопорушень;

5) принцип невідворотності означає, що кожне правопорушення в ідеалі неминуче тягне за собою відповідальність винної особи. Жодне правопорушення не повинне залишатися без оцінки з боку держави і суспільства;

6) принцип своєчасності передбачає можливість притягнення правопорушника до відповідальності в перебігу терміну давності, тобто періоду, не дуже віддаленого від факту вчинення правопорушення. І навпаки, закінчення такого терміну тягне за собою звільнення від юридичної відповідальності, що прямо передбачено чинним законодавством⁸⁴.

3. Функції юридичної відповідальності.

Головною метою юридичної відповідальності є формування правомірної поведінки суб'єктів права: як осіб, що вчинили правопорушення, так і всіх інших членів суспільства.

Мета юридичної відповідальності проявляється через результат здійснення функцій юридичної відповідальності.

Функціями юридичної відповідальності є наступні:

1) охоронна – полягає в захисті правопорядку. Юридична відповідальність є мірою захисту особи, суспільства, держави від неправомірних соціально шкідливих діянь. Правопорушник зобов'язаний зазнати тих чи інших обмеження своїх прав як покарання. У цьому проявляється справедливість юридичної відповідальності;

2) правовідновна (компенсаційна) – полягає у відновленні порушеного права. Ця мета передусім характерна для цивільно-правової відповідальності (проявляється в необхідності відшкодувати завдану матеріальну і моральну шкоду);

3) профілактична (превентивна) – спрямована на недопущення здійснення нових правопорушень (превенція). Юридична відповідальність покликана, з одного боку, обмежити можливості правопо-

⁸⁴ Каленіченко Л. І. Поняття та види принципів юридичної відповідальності. Право і безпека. 2017. № 1. С. 27.

рушника вчинити нове правопорушення, з іншою – утримати від правопорушень інших осіб;

4) виховна – відповідальність виховує, перш за все, повагу до права. Застосування заходів юридичної відповідальності повинні сприяти виправленню та перевихованню правопорушника. В його свідомості та поведінці повинні сформуватися й закріпитися гідне ставлення до права і закону та інших осіб.

4. Види юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність виступає як наслідок правопорушення. Залежно від галузевої приналежності виділяють такі види юридичної відповідальності:

1) кримінальна – застосовується тільки за вчинення злочину. Це найсуворіший вид відповідальності, який породжує найбільш жорсткі обмеження особистого і майнового характеру;

2) адміністративна – застосовується за вчинення адміністративного проступку. Стягнення особистого і майнового характеру, які застосовуються у цьому випадку, мають набагато м'якший характер;

3) цивільно-правова – настає за невиконання договору, заподіяння майнової шкоди. Такій відповідальності характерний виключно майновий, компенсаційний характер. Її особливість полягає у можливості добровільного виконання правопорушником заходів відповідальності, без застосування державного примусу (договірна відповідальність);

4) дисциплінарна є наслідком порушення трудової, службової, навчальної дисципліни і носить, як правило, особистий характер (зауваження, догана, сувора догана, переведення на нижчу посаду, відрахування з навчального закладу тощо);

5) матеріальна відповідальність – полягає в обов'язку відшкодувати збиток;

6) конституційно-правова відповідальність – виражається у можливості настання несприятливих наслідків для суб'єктів конституційного права, які порушили норми конституційного законодавства.

Особливим видом є міжнародно-правова відповідальність держави (економічні санкції проти держави – порушника норм міжнародного права)⁸⁵.

⁸⁵ Лук'янець Д. Типологія юридичної відповідальності. Юридична Україна. 2004. № 3. С. 7.

Класифікація юридичної відповідальності за її основними цілями:

1) правовідновна (репараційна) – добровільне виконання правопорушником відповідальності перед потерпілим. Особа відшкодовує заподіяний збиток, відновлює порушені права, виконує обов'язки, припиняє протиправне діяння без примусу держави;

2) каральна (репресивна) – особа притягується до покарання або стягнення на основі рішення, винесеного у встановленому законом порядку.

5. Обставини, що виключають юридичну відповідальність, і підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність як наслідок правопорушення є одночасно його ознакою, однак не кожне протиправне діяння тягне за собою юридичну відповідальність. У передбачених законом випадках юридична відповідальність виключається.

Підставами, що виключають юридичну відповідальність є:

- 1) неосудність особи, що доведена в судовому порядку;
- 2) відсутність суспільної небезпеки діяння у разі необхідної оборони, крайньої необхідності, професійного ризику, фізичного чи психічного примусу тощо;
- 3) відсутність у діянні складу правопорушення;
- 4) вплив строку давності щодо притягнення до юридичної відповідальності;
- 5) скасування акта, що встановив юридичну відповідальність.

Звільнення від юридичної відповідальності відрізняється від виключення юридичної відповідальності тим, що в цьому випадку підстави для відповідальності є, але мета її може бути досягнута без реального покарання.

Підстави звільнення від юридичної відповідальності передбачені в законодавстві, зокрема кримінальному, адміністративному, трудовому тощо. Такими є: 1) щире каяття і повне відшкодування заподіяних збитків; 2) примирення винного з потерпілим та відшкодування заподіяної шкоди; 3) передання на поруки колективу підприємства, установи чи організації – при першому вчиненні злочину й щирому каятті; 4) втрата суспільної небезпеки вчиненого діяння в зв'язку зі зміною обставин або припиненням суспільної небезпеки особи, яка вчинила злочин, під час розслідування чи розгляду справи в суді; 5) вплив строку давності тощо⁸⁶.

⁸⁶ Зелена О. Визначення підстав юридичної відповідальності: актуальні питання. Право України. 2003. №4. С. 23.

ТЕМА 17. ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА ТА ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС

Мета: сформувати систему знань про юридичний процес, визначити ознаки, зміст та вимоги; охарактеризувати стадії й види юридичного процесу.

Питання:

1. Поняття, ознаки і зміст юридичного процесу.
2. Вимоги до юридичного процесу.
3. Стадії юридичного процесу.
4. Види юридичного процесу.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття, ознаки і зміст юридичного процесу.

Слово «процес» буквально перекладається як «рух уперед». В широкому сенсі слова юридичним процесом вважається врегульований процесуальними нормами порядок діяльності компетентних державних та недержавних органів і посадовців, який полягає в підготовці, ухваленні і документальному закріпленні юридичних рішень загального чи індивідуального характеру.

Головними ознаки є його:

1) владний характер. Юридичний процес – це владна діяльність компетентних органів держави, її посадових осіб, а також, в обумовлених законом випадках, діяльність недержавних суб'єктів, уповноважених на те державою (орган місцевого самоврядування, керівник вишу);

2) нормативний характер. Юридичний процес врегульований процесуальними нормами і здійснюється за встановленим шаблоном;

3) документально виражений (актний) характер. Це діяльність, направлена на ухвалення юридичних рішень загального (нормативно-правові акти) або індивідуального (правозастосовчі акти) характеру;

4) службовий характер. Юридичний процес є вторинним стосовно матеріального права, похідним від нього, є формою його життя;

5) стадіальний характер. Юридичний процес складається із відносно самостійних стадій.

Таким чином, юридичний процес – це складна, триваюча в часі діяльність, що складається з процесуальних стадій, які мають строго певну послідовність. За змістом він є ланцюгом взаємозв’язаних процесуальних дій і рішень, що фіксуються у відповідних документах⁸⁷.

2. Вимоги до юридичного процесу.

Враховуючи всю різноманітність видів юридичних процедур і юридичного процесу до них висуваються певні загальні вимоги:

1) виникнення матеріальних норм та процесуальних норм має бути синхронним. Створення нормативних моделей процедур не повинне відставати в часі від тих норм і відносин, реалізацію яких вони покликані забезпечувати;

2) процесуальні норми повинні бути на тому ж рівні ієрархії, що й матеріальні. Якщо норми, які процедура повинна забезпечувати, закріплені законом, то і процедура повинна бути встановлена на рівні закону. Так, кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство не тільки знаходяться на одному рівні ієрархії, але і систематизовані однаковою способом – у вигляді кодексу. Щодо простіших процедур, то процесуальні норми необхідно по можливості розміщати в тих актах, в котрих містяться матеріальні норми, на реалізацію яких процедурні норми направлені;

3) матеріальні та процесуальні норми з погляду змісту повинні бути узгоджені, взаємопов’язані, при цьому процесуальні норми не повинні стосуватися змістовної сторони матеріальних норм, а тим більше ним суперечити;

4) процедури, що регламентують владні відносини, повинні бути демократичними, тобто обслуговувати соціальні інтереси, а не інтереси бюрократичної системи;

5) правові процедури повинні по можливості мати якості багатоваріантності і диспозитивності, тобто процедура повинна пропонувати різні варіанти реалізації матеріальної норми і надавати суб’єктам право самим вибирати порядок здійснення своїх прав і обов’язків, а в деяких випадках – визначати його в договорі;

⁸⁷ Каленіченко Л. І., Слинько Д. В. Юридичний процес та процесуальне право: загальнотеоретичні підходи до розуміння співвідношення понять. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. Спецвипуск. С. 8. URL: <http://apnl.dnu.in.ua/2019/4.pdf>

6) юридичний процес повинен бути доступним. Йдеться про: доступність інформаційної моделі процедури, тобто доступність інформації про порядок реалізації юридичних норм; простота порядку звернення в компетентний орган; оперативність розгляду питання; вартість витрат на процес, яка має бути помірною, щоби «ціна» вирішення спору не перевищувала «ціну» предмету спору;

7) особливе значення відведено якості надійності. Надійність системи часто пов'язують з простотою: чим простіша система, тим вона надійніша. Однак надійність юридичного процесу, більшою мірою, залежить від забезпеченості його правовими гарантіями, але найголовніший специфічний чинник для цього параметра – відпрацьованість процедури. В цьому плані певним зразком є процедура в судах Великої Британії, яка відпрацьована століттями і сама по собі є не тільки надійною гарантією прав громадян, але й перетворилась на правову цінність;

8) юридичний процес повинен бути послідовним. Від того, наскільки правильно обрана послідовність здійснення актів юридично значущої поведінки, залежать його досконалість, оптимальність, ефективність. Тому, наприклад, складні види юридичного процесу, такі як розслідування кримінальної справи, судовий розгляд цивільного позову передбачають проведення підготовчих дій, таких як: складання плану проведення слідчих та оперативних дій або проведення попереднього судового засідання, на якому формується план подальшого розгляду справи⁸⁸.

3. Стадії юридичного процесу.

Існує багато видів юридичного процесу, кожен з яких має певні стадії, однак в кожній із стадій будь-якого юридичного процесу обов'язковими є такі компоненти:

1) відносно самостійне завдання, на рішення якого направлені дії, що об'єднуються в тій або іншій стадії;

2) специфічний склад дій, що включає встановлення або аналіз фактичних обставин, реалізацію відповідної юридичної норми для вирішення питання, справи;

⁸⁸ Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика: монографія. Харків: Вид-во «НТМТ», 2017. С. 307. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/4984>

3) створення юридичних документів, в яких відображаються і закріплюються підсумки здійснених в даній стадії юридичних дій⁸⁹.

Традиційно виділяються шість стадій:

- 1) порушення судочинства;
- 2) підготовка справи до судового розгляду;
- 3) судовий розгляд;
- 4) перегляд справи в суді апеляційної інстанції;
- 5) перегляд справи в суді касаційної інстанції;
- 6) перегляд справи за обставинами, що знов відкрилися.

4. Види юридичного процесу.

У сучасній юридичній науці поняття юридичного процесу тлумачиться широко – воно охоплює не лише правозастосування, а й правотворчу діяльність. Відповідно до характеру прийнятих рішень юридичний процес поділяється на правотворчий, правозастосовчий і правороз’яснювальний.

Правотворчий процес завершується створенням нормативно-правових актів. Особливості процедур їх ухвалення та ступінь деталізації процесуальних норм залежать від суб’єкта правотворчості – парламенту, Президента, Кабінету Міністрів, міністрів тощо.

Правозастосовчий процес завершується прийняттям індивідуального юридичного акта у конкретній справі чи ситуації. Процедури ухвалення правозастосовчих рішень різноманітні. Вони є відносно простими для органів і посадовців виконавчо-розпорядчої влади.

У літературі пропонується виділити ще один різновид юридичного процесу - правороз’яснювальний. Це підтверджується тим, що в ході правороз’яснювальної діяльності видаються специфічні юридичні рішення - інтерпретаційні правові акти, які відрізняються як від нормативних, так і від правозастосовних актів⁹⁰. Водночас законодавець поки не виділяє особливої процедури ухвалення актів офіційного тлумачення і, отже, не вважає таку діяльність особливим видом юридичного процесу.

Специфічні особливості має також провадження по виконанню правозастосовчих рішень: судових вироків, рішень у цивільних спра-

⁸⁹ Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2021. С. 399.

⁹⁰ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук’янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 404.

вах, постанов про адміністративний арешт та інших рішень про застосування заходів державного примусу. Подібну правовиконавчу діяльність державних органів доцільно розглядати як особливий різновид правозастосовчого процесу.

Традиційно за галузевою ознакою виділяються цивільний, господарський, кримінальний та адміністративний процес.

ТЕМА 18. ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

Мета: оволодіти знаннями щодо категорії «правосвідомість», з'ясувати структуру, рівні та види; інтерпретувати поняття «правова культура», «правова соціалізація», «правове виховання», «деформації правосвідомості».

Питання:

1. Поняття та структура правосвідомості.
2. Правосвідомість і право: спільне та відмінне.
3. Рівні та види правосвідомості.
4. Правова культура: поняття, структура, види.
5. Правова соціалізація і правове виховання.
6. Поняття та види деформації правосвідомості.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття та структура правосвідомості.

Правосвідомістю є сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, оцінок та установок, що виражають ставлення людей та соціальних спільнот до чинного, минулого та бажаного права. Правосвідомість, як одна з форм суспільної свідомості нарівні з мораллю, релігією, мистецтвом і наукою, виступає засобом духовного осмислення навколишньої дійсності⁹¹.

За змістом вона є складним і системним правовим явищем, що включає в себе два відносно самостійних компоненти – правову психологію та правову ідеологію.

⁹¹ Данильян О. Г., Петришин О. В. Демократична правосвідомість: ознаки, передумови становлення та тенденції втілення в українському соціумі. Вісник Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого. 2010. № 5. С. 69.

Правова психологія охоплює емоційно-чуттєві елементи свідомості – почуття, емоції, настрої, звички, стереотипи, що формуються у людей у процесі взаємодії з правовими нормами та правозастосовною практикою. Вона відповідає повсякденному, емпіричному рівню сприйняття права і є стихійним елементом правосвідомості.

Правова ідеологія, навпаки, відображає раціональне, теоретичне осмислення правової реальності. Це система ідей, концепцій, теорій і переконань, що відображають ставлення до права як до цілісного соціального явища. Вона передбачає науковий, у тому числі філософський, підхід до розуміння сутності права, його цінності та ролі в суспільстві.

Правова свідомість виконує низку ключових функцій, до яких передусім належать гносеологічна, оцінна та регулятивна.

2. Правосвідомість і право: спільне та відмінне.

Правосвідомість історично нерозривно пов'язана з правом, і тому вони мають низку спільних ознак: обидва елементи входять до єдиної правової системи, виконують нормативну функцію, впливають на регулювання суспільних відносин і зумовлюються спільними соціально-економічними, політичними, ідеологічними, культурними та чинниками.

Разом з тим, між правом і правосвідомістю існує відносна автономія. Правом вважається об'єктивна система норм, закріплених у визначених формах (джерелах) права. Натомість правосвідомість має суб'єктивну природу і включає в себе уявлення, почуття, оцінки й ставлення людей до правових явищ⁹².

Ці поняття також істотно відрізняються за структурною організацією: право має чітку, системно-структурну будову (галузі, підгалузі, інститути), тоді як правосвідомість – системно-стохастичний характер, тобто менш впорядкований, з наявністю суперечностей та елементів хаосу.

Право й правосвідомість тісно пов'язані між собою і перебувають у взаємозалежності. Правосвідомість формується під впливом чинного права, а з іншого боку саме правосвідомість впливає на зміст і розвиток права, оскільки всі суспільні потреби, перш ніж знайти нор-

⁹² Крижановський А. Ф. Компетентна правова свідомість: до постановки проблеми. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. 2001. № 11. С. 36.

мативне закріплення, проходять через призму правового мислення, передусім тих, хто здійснює нормотворчу діяльність.

3. Рівні та види правосвідомості.

Залежно від ступеня глибини відображення правової дійсності розрізняють три рівні правосвідомості:

Буденна (емпірична) правосвідомість вважається найпоширенішим рівнем правової свідомості, який формується на основі повсякденного правового досвіду людей, а також уривчастих, несистематизованих правових знань.

Професійна правосвідомість характерна для юристів-професіоналів. Вона формується внаслідок отримання спеціальної професійної (юридичної) підготовки, а також під час роботи в юридичній сфері.

Наукова, теоретична правосвідомість загалом властива науковцям, викладачам вищих навчальних закладів юридичного профілю, які займаються теоретичною розробкою загальних або галузевих правових проблем⁹³.

За носіями (суб'єктами) виділяють індивідуальну, групову, суспільну правосвідомість.

Індивідуальна правосвідомість – сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда. Групова правосвідомість відображає ставлення до права, його оцінку з боку соціальних спільнот. Суспільна правосвідомість властива великим соціальним спільнотам (населенню країни).

Особливе значення належить професійній правосвідомості. Її зміст включає наступні елементи:

1) систему теоретичних правових знань, виражених у юридичних принципах, нормах й категоріях, у знанні основних тенденцій та закономірностей державно-правової дійсності;

2) згоду із правовими розпорядженнями, розуміння корисності, необхідності й справедливості застосування правових законів;

3) уміння та навички правильного застосування права;

4) осуд протиправного поведіння, різка й активно негативна реакція на злочинність, оцінка її як серйозного соціального зла;

⁹³ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 408.

5) переконання в необхідності дотримання законності під час виконання службових обов'язків.

4. Правова культура: поняття, структура, види.

Під правовою культурою розуміють якісний правовий стан особистості і суспільства, що включає всі позитивні компоненти правової діяльності.

Залежно від носія правової культури виділяють: правову культуру особистості та правову культуру суспільства.

Правова культура особистості – це знання і розуміння індивідом права, а також його дії відповідно до нього. Структура правової культури особистості складається з ідеологічного, психологічного та поведінкового елементів⁹⁴.

Правова культура суспільства – це рівень правосвідомості і правової активності суспільства, ступінь прогресивності діючих у ньому юридичних норм і юридичної діяльності.

Структура правової культури суспільства складається з:

- 1) рівня правосвідомості і правової активності суспільства;
- 2) ступеня прогресивності юридичних норм;
- 3) ступеня прогресивності юридичної діяльності.

Правова культура суспільства є складовою частиною і найважливішою передумовою існування демократичної правової держави.

Професійна правова культура передбачає глибоке знання системи права і законодавства, переконаність у необхідності їх дотримання, уміння користуватися всією сукупністю правових засобів під час виконання службових обов'язків.

5. Правова соціалізація і правове виховання.

Правове виховання – це постійний вплив на людину та суспільство з метою формування в них правової культури.

До форм правового виховання слід віднести правове навчання, правову пропаганду, юридичну практику та самовиховання.

Методи правового виховання – це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких здобуваються правові знання, уміння і навички, формується повага до права і соціальних цінностей, що воно охоро-

⁹⁴ Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. Х.: Право, 2009. С. 300.

няє. Основними методами правового виховання є переконання, заохочення, позитивний приклад, примус і покарання.

З терміном «правове виховання» пов'язаний термін «правова соціалізація» – засвоєння новим поколінням принципів, норм, установок, цінностей права, які забезпечують адаптацію особистості до існуючих правових цінностей, законодавства і практики його застосування⁹⁵.

Первинна правова соціалізація, тобто формування у дитинстві уявлень про правові норми й цінності, не є остаточною чи незмінною. Вона продовжує розвиватися у процесі вторинної правової соціалізації. Зміна правових орієнтацій можлива навіть у зрілому віці, оскільки в сучасному суспільстві правові цінності та норми поступово втрачають не лише свій незмінний характер, а й стабільність.

Загалом розрізняють три види правової соціалізації:

- 1) за допомогою навчання – полягає в придбанні елементарних правових знань і засвоєнні відповідних норм;
- 2) шляхом передачі досвіду – відбувається в результаті осмислення власних помилок і подій свого досвіду, а також життєвого досвіду оточуючих людей;
- 3) «символічна» соціалізація – ґрунтується на власних абстрактних представленнях людини про право, країну, нації.

6. Поняття та види деформації правосвідомості.

Деформація правосвідомості – це перекручене представлення про цінності права. Існує декілька різновидів деформацій правосвідомості, найбільш небезпечною серед яких вважається правовий нігілізм – деформація правосвідомості, для якої характерним є негативне ставлення до права, закону і правових форм організації суспільних відносин.

Правовий нігілізм є продуктом дії багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів серед яких: історичні традиції; кризовий стан суспільства; відсутність справжньої демократії в системі та функціонуванні державної влади; низький рівень правової культури суспільства.

Поряд із правовим нігілізмом існує прямо протилежне явище – правовий ідеалізм (романтизм) – фетишизація права, перебільшення реальних можливостей його впливу на долю особистості та суспільства.

⁹⁵ Скуріхін С. М. Співвідношення правового виховання і стихійної правової соціалізації. Lex Portus. 2018. № 6. С. 72.

Правовий інфантилізм як одна з форм деформації правосвідомості характеризується недостатнім рівнем правових знань при упевненості людини у власній компетентності. Цей тип деформації вважається відносно менш небезпечним і таким, що піддається корекції. Близьким до нього є правовий дилетантизм – ставлення до права з легковажністю, несерйозне тлумачення законів, що ґрунтується на поверхневих і несистематизованих знаннях.

Правова демагогія характерна для осіб, які володіють правовими знаннями, однак виключають або принижують соціальну цінність права і використовують право винятково у своїх особистих, найчастіше антигромадських інтересах⁹⁶.

Провідними напрямками боротьби з деформаціями правосвідомості є:

- 1) підвищення загальної та правової культури громадян;
- 2) вдосконалення законодавства;
- 3) профілактика правопорушень;
- 4) зміцнення законності та правопорядку;
- 5) повага й всілякий захист прав особистості;
- 6) ліквідація негативних явищ у сфері державної влади.

ТЕМА 19. ПРАВОВІ ЗАСОБИ ТА МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Мета: сформувати систему знань про правове регулювання, виокремити структуру і стадії; пояснювати та інтерпретувати правові засоби та типи правового регулювання; охарактеризувати правові аксіоми, презумпції, фікції; формувати інтегральне розуміння правових актів, їх видів; оволодіти знаннями про пільги, імунітети, заохочення та обмеження в праві.

Питання:

1. Поняття, структура та стадії механізму правового регулювання.
2. Правові засоби та типи правового регулювання.

⁹⁶ Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2021. С. 398.

3. Правові аксіоми, презумпції, фікції.
4. Правові акти, їх види і співвідношення.
5. Пільги, імунітети, заохочення та обмеження в праві.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття, структура та стадії механізму правового регулювання.

Механізм правового регулювання – це функціонуюча як єдине ціле система правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин⁹⁷.

Елементами механізму правового регулювання є:

- 1) норми права – нормативна основа механізму правового регулювання, яку складають всі джерела права. Правильне тлумачення норм права забезпечує ефективність механізму правового регулювання;
- 2) юридичні факти – підстава для переходу абстрактних правових норм в конкретні права і обов'язки учасників суспільних відносин;
- 3) акти безпосередньої реалізації права – фактична поведінка суб'єктів права по здійсненню своїх прав і обов'язків;
- 4) акти застосування права – забезпечують реалізацію права. У таких актах персоніфікуються загальні права і обов'язки, за необхідності індивідуалізуються санкції правових норм.

На різних етапах правового регулювання провідну роль відіграють ті чи інші його елементи. Послідовне застосування цих елементів відображає сам хід правового регулювання як цілісного процесу.

Стадіями механізму правового регулювання є:

- 1) стадія регламентації суспільних відносин. На цій стадії створюються норми права, формуються правила поведінки суб'єктів, умови виникнення у них прав, обов'язків, повноважень, відповідальності;
- 2) стадія виникнення умов, при яких відбувається перехід від правових норм до конкретних актів поведінки суб'єктів права;
- 3) стадія безпосередньої реалізації норм права, зокрема виникнення правових відносин. Інакше кажучи, втілення суб'єктивних юридичних прав і обов'язків в конкретній, фактичній поведінці учасників суспільного відношення, за допомогою якого правове регулювання досягає своїх цілей – дозволяє задовольнити інтерес суб'єкта.

⁹⁷ Валігура К. Механізм правового регулювання: методологічний аспект. Visegrad journal on human rights. 2016. № 2/1. С. 19.

2. Правові засоби та типи правового регулювання.

Межі правового регулювання є динамічними і змінюються з розвитком суспільства. У сучасних умовах спостерігається тенденція до юридизації соціальних відносин, які раніше не підпадали під правове регулювання – зокрема, підприємництво, сімейні стосунки, використання природних ресурсів⁹⁸.

У правовому регулюванні використовується великий арсенал способів правового регулювання:

1) дозволи (передбачають надання суб'єктам прав на здійснення певних позитивних дій);

2) зобов'язування (полягають в покладанні обов'язку здійснювати певні позитивні дії);

3) заборони (зводяться до покладання обов'язку утримуватися від заборонених дій);

4) заохочення (виражаються в нагородженні суб'єктів за певну позитивну поведінку);

5) рекомендації (полягають в пропозиції вибрати найбільш доцільний (оптимальний) варіант поведінки).

У практиці правового регулювання використовуються два типи регулювання:

1) загально-дозвільний тип правового регулювання виражається у принципі: «Дозволено все, що прямо не заборонено законом»;

2) спеціально-дозвільний тип правового регулювання виражається у принципі: «Заборонено все, що прямо не дозволено законом».

3. Правові аксіоми, презумпції, фікції.

Під правовими аксіомами варто розуміти вироблені юридичною наукою і практикою загальні положення, які через свою простоту, ясність та багатократне підтвердження практикою сприймаються як самоочевидні істини, що не вимагають доказів.

Ряд аксіом сприймаються як принципи права. Наприклад, аксіоматичним є принцип взаємозв'язку прав і обов'язків.

Презумпцією є припущення про наявність або відсутність певних фактів, засноване на зв'язку між передбачуваними фактами й реаль-

⁹⁸ Куракін О. М. Структура механізму правового регулювання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право». 2015. Вип. 35. С. 42. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/16798>

ними фактами та підтверджене попереднім досвідом. Презумпція ґрунтується на типовості та повторюваності життєвих ситуацій. Якщо певне явище відбувається регулярно, то можна припустити, що за схожих обставин воно знову матиме місце.

Правові презумпції – це офіційно визнані припущення про наявність або відсутність тих або інших юридичних фактів. Правова презумпція виступає як спосіб встановлення юридичних фактів, при якому юридичний факт передбачається існуючим на підставі якогось-небудь явища об'єктивної дійсності.

Правова фікція – це прийом юридичної техніки, за допомогою якого особі, предмету або явищу в цілях захисту законних приватних, суспільних і державних інтересів свідомо приписується характеристика, якою особа, предмет або явище насправді не володіє⁹⁹.

4. Правові акти, їх види і співвідношення.

Правові акти – це прийняті в офіційно визнаній формі акти суб'єктів права, які мають юридичне значення.

Ознаками правових актів є те, що вони:

- 1) мають соціально-регулятивний характер, тобто регламентують поведінку адресатів (невизначеного кола осіб або конкретної особи);
- 2) мають активний, вольовий, свідомий характер;
- 3) тягнуть за собою певні юридичні наслідки, оскільки впливають на права і обов'язки суб'єктів, які уклали правовий акт або яким він адресований;
- 4) мають певну об'єктивно втілену форму (закон, розпорядження, договір, вирок тощо);
- 5) підтримуються силою державного примусу.

Залежно від спрямованості дії, тобто від породжуваних юридичних наслідків, всі правові акти діляться на:

- 1) нормативно-правові акти – направлені на встановлення, зміну або відміну норм права;
- 2) акти безпосередньої правореалізації;
- 3) правозастосовчі акти – направлені на реалізацію розпоряджень правових норм;
- 4) інтерпретаційні акти – направлені на роз'яснення норм права.

⁹⁹ Ульяновська О. Правові фікції і правові презумпції: єдність та відмінності. Право України. 2005. № 6. С. 101.

Крім того, нормативно-правові акти, акти правореалізації, правозастосовчі та інтерпретаційні акти підрозділяються на окремі підвиди. Правові акти також можна підрозділити на нормативно-правові і казуально-правові (індивідуальні)¹⁰⁰.

Співвідношення між правовими актами проявляється в тому, що: нормативно-правові акти служать основою для всіх інших правових актів. Наприклад, норми Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України, що встановлюють особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, розтлумачені в Постанові Пленуму Верховного Суду України № 5 від 16 квітня 2004 р. «Про практику застосування судами України законодавства про злочини неповнолітніх» (інтерпретаційний акт). На основі цих нормативно-правових актів і з урахуванням офіційного інтерпретаційного акту суд постановляє вирок (правозастосовчий акт) у конкретній справі щодо конкретного підсудного-неповнолітнього.

5. Пільги, імунітети, заохочення та обмеження в праві.

Правовою пільгою є правомірне полегшення положення суб'єкта, яке виражається як в наданні додаткових прав (переваг), так і в звільненні від обов'язків.

Ознаками є те, що пільга:

- 1) вважається особливим додатковим суб'єктивним правом;
- 2) переслідує цілі;
- 3) юридично закріплюється нормативно-правовими актами.

Специфічним різновидом правових пільг являються привілеї та імунітети для владних органів і посадовців, необхідні їм для більш повного та якісного здійснення службових обов'язків (надання персонального автомобіля, дипломатичний імунітет).

Під правовим заохоченням варто розуміти форму та міру юридичного схвалення заслуг суб'єкта права перед суспільством.

Ознаки правових заохочень:

- 1) виступають як результат заслуги, тобто добросовісного правомірного вчинку, пов'язаного з «надвиконанням» суб'єктом обов'язків або з досягненням ним загальноновизнаного корисного результату;

¹⁰⁰ Сердюк І. А. Нормативно-правовий акт у співвідношенні з актом застосування та актом тлумачення норм права. Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2010. № 3. С. 13.

2) є закликом здійснити бажаний для суспільства вчинок, проте не зобов'язують до нього кожного суб'єкта;

3) мають форму нагороди, яка виступає як дострокове присвоєння чергового військового або спеціального звання, нагородження державною нагородою, присвоєння почесного звання, преміювання;

4) виступають як позитивний правовий стимул, як правило, найдієвіший у порівнянні із суб'єктивними правами, рекомендаціями, пільгами.

Правові заохочення є способом правового регулювання, який, на відміну від правових обмежень, жорстко не регламентується правом. Тому правові заохочення можуть встановлюватися різними суб'єктами права і різноманіття їх, через це, практично безмежне¹⁰¹.

Правовим обмеженням є закріплена в юридичних нормах перешкода для неправомірної поведінки, що створює умови для задоволення інтересів суб'єктів права в нормальному функціонуванні суспільних інститутів.

Ознаками обмежень є те, що вони:

1) містять інформацію про негативну правову реакцію у разі протиправної поведінки суб'єкта;

2) виступають як загроза позбавлення певних цінностей;

3) їх метою є зниження негативних проявів правового життя, забезпечення нормального здійснення суспільних відносин;

4) є закликом утриматися від небажаного для суспільства вчинку.

ТЕМА 20. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА, ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК

Мета: оволодіти знаннями стосовно категорії «законність»; визначити принципи та загальносоціальні та спеціально-юридичні гарантії законності; сформулювати систему знань про правопорядок; охарактеризувати міжнародний і світовий правопорядок.

¹⁰¹ Калюжний Р. А. Правові стимули в механізмі правового стимулювання: монографія. Київ: МП Леся, 2013. С. 156.

Питання:

1. Поняття і принципи (вимоги) законності.
2. Загальносоціальні та спеціально-юридичні гарантії законності.
3. Правопорядок: поняття та загальна характеристика.
4. Міжнародний і світовий правопорядок.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття і принципи (вимоги) законності.

Законністю являється режим суспільно-політичного життя, заснований на правовому характері її організації і виражений у вимозі точного, строгого і неухильного дотримання і виконання чинних правових актів всіма суб'єктами права¹⁰².

Принципами законності вважаються основні ідеї, які розкривають зміст законності як стан правомірності суспільних відносин, законодавчої поведінки індивідів. Виокремлюють наступні принципи:

1) верховенства закону, який передбачає, що закон займає вище положення в системі нормативно-правових актів, адже це акт найвищого законодавчого органу, що безпосередньо виражає волю народу;

2) принцип єдності законності – означає одноманітне розуміння та застосування законів на всій території держави;

3) принцип загальності законності передбачає, що вимоги законів й підзаконних актів поширюються на всіх суб'єктів права без якогось-небудь винятку;

4) рівності всіх перед законом, тобто наявність рівних прав і обов'язків у кожного, незалежно від соціального положення, посади, раси, статі; рівна захищеність; однакові гарантії від зловживань з боку посадовців і органів державної влади;

5) гарантованості основних прав і свобод людини – полягає в необхідності забезпечення пріоритету прав індивіда і їх гарантіях з боку держави;

6) взаємозв'язку законності та демократії. Законність є основою для становлення і розвитку демократії, і навпаки, демократія є основним чинником зміцнення режиму законності;

7) доцільності, що розкриває, як співвідносяться цілі і засоби їх реалізації в діяльності держави;

¹⁰² Оніщенко Н. М. Принцип законності: наукові реалії сьогодення. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 15.

8) невідворотності відповідальності – будь-яке протиправне діяння повинно бути своєчасно розкрито, а винні в його вчиненні особи повинні понести справедливе покарання.

2. Загальносоціальні та спеціально-юридичні гарантії законності.

Гарантіями законності вважається система умов і засобів, яка забезпечує процес реалізації законності.

Законність як суспільний феномен виступає як результат взаємодії різних чинників, що визначають її природу. Враховуючи характер дії цих чинників на створення режиму законності, їх можна умовно поділити на дві групи: загальні умови та спеціальні (юридичні) засоби.

Загальні умови впливають на формування законодавчої поведінки особи побічно, створюючи передумови для зміцнення режиму законності. Такими є:

- 1) економічні (безкризовий економічний розвиток суспільства);
- 2) політичні (стан державної влади, її легальність і легітимність);
- 3) духовні (рівень духовної і правової культури);
- 4) соціальні (достатній рівень життя і забезпечення соціальної захищеності населення)¹⁰³.

Спеціальними засобами забезпечення законності вважається сукупність умов й засобів, закріплених в чинному законодавстві, безпосередньо направлених на забезпечення режиму законності, дотримання та захист прав і свобод особи.

Серед юридичних гарантій можна виділити:

- 1) досконале та повне законодавство, яке адекватно відображає тенденції суспільної еволюції, ефективний механізм реалізації правових норм;
- 2) засоби попередження правопорушень, призначення яких полягає в своєчасному запобіганні можливим правопорушенням;
- 3) засоби виявлення правопорушень;
- 4) засоби припинення правопорушень;
- 5) засоби захисту та відновлення порушених прав, усунення наслідків правопорушень;
- 6) заходи юридичної відповідальності;

¹⁰³ Рабінович П. Ефективність юридичних гарантій законності: до методики її виявлення. Вісник Академії правових наук України. 2010. № 1. С. 23.

7) процесуальні гарантії – наявність ефективного механізму реалізації правових норм;

8) гарантії правосуддя – наявність незалежної судової влади.

3. Правопорядок: поняття та загальна характеристика.

Правопорядком являється заснований на праві стан впорядкованості та організованості суспільного життя, який склався в результаті законності.

Як системна освіта правопорядок включає в себе безліч взаємодіючих елементів, зв'язаних між собою відносинами взаємозалежності й взаємовпливу. До них відносять:

- 1) суб'єктів (учасників) правопорядку;
- 2) сукупність актів реалізації права;
- 3) всі відносини й зв'язки між учасниками, їх властивості, кореляційні зв'язки прав, свобод та обов'язків, відповідальність;
- 4) врегульована взаємодія названих елементів, яка створює єдиний злагоджений організм.

Ознаки вказують на те, що правопорядок є:

- 1) станом впорядкованості суспільних відносин, передбачений нормами права;
- 2) результатом проведення в життя принципу законності;
- 3) його змістом є правомірна поведінка суб'єктів права;
- 4) він забезпечується державою.

Правопорядок як система є елементом більш загальної системи – громадського порядку. Відмінність полягає в тому, що громадський порядок формується не лише під впливом норм права, а й завдяки дії інших соціальних норм, таких як моральні приписи, звичаї, корпоративні правила тощо. Таким чином, громадським порядком вважається стан впорядкованості суспільних відносин, що ґрунтується на дотриманні всього комплексу соціальних норм і цінностей.

Між правопорядком та громадським порядком існує співвідношення «частина – ціле». Стан громадського порядку особливою мірою визначає рівень правопорядку, і водночас підтримання правопорядку неможливе без впливу на загальний стан громадського порядку.

4. Міжнародний і світовий правопорядок.

Світовий правопорядок – це система суспільних планетарних відносин, які формуються на основі загальногуманістичних та при-

родно-правових основ й функціонують згідно із загальновизнаними принципами і нормами міжнародного й внутрішньодержавного права.

Потреба у створенні та зміцненні світового правопорядку обумовлена наявністю глобальних викликів, подолати які можливо лише через співпрацю та узгоджені дії держав. Право завдяки своїм універсальним загальнолюдським властивостям забезпечує умови для формування та розвитку світового правопорядку. Його природа дозволяє ефективно поєднувати норми національного і міжнародного права в цьому процесі.

Світовий правопорядок – це складна, постійно змінювана система взаємодії держав, міжнародних інституцій, соціальних і національних спільнот. У зв'язку з постійними трансформаціями в світі виникає потреба в удосконаленні міжнародного та внутрішнього законодавства для вирішення нових глобальних проблем, таких як екологічна безпека, кіберзлочинність, боротьба з організованою злочинністю, епідеміями, голодом тощо.

Світовий правопорядок – це результат узгодження інтересів країн і народів. Кожна держава, зберігаючи свій суверенітет, будує взаємовідносини з іншими суб'єктами міжнародного права на засадах невтручання у внутрішні справи, поваги до територіальної цілісності, рівноправності та права народів на самовизначення¹⁰⁴.

Таким чином, світовий правопорядок виступає як важлива умова і запорука ефективної міжнародної взаємодії у всіх сферах людської діяльності.

ТЕМА 21. ПРАВО І ЛЮДИНА. ПРАВА ЛЮДИНИ

Мета: оволодіти знаннями стосовно категорії «правовий статус», визначити ознаки та структуру; сформулювати систему знань про правовий статус особистості; формувати інтегральне розуміння поколінь

¹⁰⁴ Сучасний правопорядок : національний, інтегративний та міжнародний виміри : тези Міжнар. наук.–практ. конф., 13–14 червня 2008 р. / за заг. ред. Ю. М. Оборотова ; уклад. А. Ф. Крижанівський, Н. М. Крестовська. О. : Фенікс, 2008. С. 212.

прав людини; охарактеризувати права і свободи людини і громадянина, правовий статус колективних суб'єктів, правовий статус народу та інших етнічних груп, правовий статус держави.

Питання:

1. Поняття, ознаки та структура правового статусу.
2. Правовий статус особистості.
3. Покоління прав людини.
4. Права і свободи людини і громадянина.
5. Правовий статус колективних суб'єктів.
6. Правовий статус народу та інших етнічних груп.
7. Правовий статус держави.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття, ознаки та структура правового статусу.

Під правовим статусом слід розуміти передбачену законодавством систему взаємозалежних прав, законних інтересів та обов'язків суб'єкта права.

Ознаки правового статусу:

1) залежить від сутності соціального укладу, в умовах якого він складається і функціонує. На нього впливає численна кількість чинників, зокрема праця і власність як основа формування громадянського суспільства;

2) установлюється спеціально уповноваженими органами держави і його зміст змінюється за волею законодавця, а не через окремих суб'єктів права, на яких він поширюється;

3) одержує вираз у формах права – нормативно-правовому акті, нормативно-правовому договорі (у тому числі міжнародно-правовому договорі), судовому прецеденті тощо;

4) складається з таких частин – статусні права, законні інтереси й обов'язки;

5) його елементам властивий універсальний характер;

6) визначає границі, у межах яких формуються статусні права та обов'язки.

Розрізняють правові статуси індивідуальних і колективних суб'єктів права.

Правові статуси індивідуальних і колективних суб'єктів права

нерозривно пов'язані між собою, незважаючи на свої відмінності за природою. Правовий статус особи ґрунтується на природних правах людини, недодержання яких деформує нормальний розвиток суспільства, дегуманізує його. Тоді як правовий статус колективних суб'єктів права не однаковий і визначається тим, хто є носієм статусу: юридичні особи, держава та її структурні одиниці, народ, соціальні спільноти тощо¹⁰⁵.

2. Правовий статус особистості.

Різноманітні аспекти взаємодії права й особистості найповніше розкриваються через поняття правового статусу. У стислій формі його визначають як юридично закріплене становище особи в суспільстві. Основою правового статусу є фактичний соціальний статус – реальне місце людини в системі суспільних відносин. Право лише фіксує це становище, формалізуючи його в межах законодавства.

Структура правового статусу особистості складається із правових норм та принципів, які встановлюють даний статус; правосуб'єктності; основних прав та обов'язків; законних інтересів; громадянства (чи іншого відношення до країни перебування – безгромадянства, іноземного громадянства або підданства); юридичної відповідальності.

Права, свободи та обов'язки особистості, закріплені в Конституції та міжнародно-правових актах, становлять ядро її правового статусу. Існує багато різновидів правових статусів, однак з теоретичної точки зору ключовими вважаються три основні види.

Загальний правовий статус – статус особистості як громадянина держави, члена суспільства.

Спеціальний, або родовий, статус характеризує особливості положення певних категорій громадян (наприклад, іноземних громадян, пенсіонерів, студентів, військовослужбовців, вчителів, робітників, селян, інвалідів, учасників війни).

Індивідуальний статус фіксує конкретику окремої особи (стать, вік, сімейний стан, виконувана робота, інші характеристики). Він вва-

¹⁰⁵ Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, А. П. Овчиннікова та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2019. С. 383.

жається «проекцією» загального й спеціальних статусів на конкретного індивіда, інакше кажучи, це сукупність персоніфікованих прав та обов'язків індивіда¹⁰⁶.

3. Покоління прав людини.

Уявлення прав людини як властивостей, залежних від людської природи, а не від милості володаря, утвердилося лише в епоху Просвітництва і ранньобуржуазних революцій (XVII–XVIII ст.).

Чеський юрист Карел Васак у 1979 р. Запропонував поділ прав людини на три «покоління».

Перше покоління включало переважно особисті та політичні права: право на свободу слова, на справедливий суд, вибір релігії. Ці права часто називають негативними, адже вони гарантують автономію особистості щодо держави, захищаючи її від свавілля з боку держави.

До другого покоління належать соціально-економічні та соціально-культурні права, що гарантують рівність всіх членів суспільства: право на працю, освіта, право на відпочинок на гідну винагороду за працю тощо. На відміну від прав першого покоління їх називають «позитивними», оскільки вони містять опис благ, які людина має право одержувати від суспільства.

Друга половина XX ст. була відмічена, з одного боку, зростанням національно-визвольного руху, що призвело до розпаду колоніальних імперій. З іншого боку, на порядок денний встало питання про охорону прав найбільш слабо захищених, а подекуди й дискримінованих верств населення. Так сформувалося третє покоління прав людини, або колективні права: право нації на самовизначення, право народу на розвиток, права жінок, дітей, біженців, національних меншин.

Юридичним виразом процесу глобалізації стало формування четвертого покоління прав людини. До них відносять закріплені в міжнародних документах права на мир і безпеку, на здорове довкілля, на доступ до економічного, наукового і культурного потенціалу людства,

¹⁰⁶ Гуртова, К. М. Правовий статус людини і громадянина в Україні / Ксенія Миколаївна Гуртова, Анна Олександрівна Кабацька // Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : тези доп. X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 27-й річниці створення Харків. нац. ун-ту внутр. справ (м. Харків, 19 листоп. 2021 р.) / МВС України, МОН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». – Харків : ХНУВС, 2021. – С. 276. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/17116>

зокрема – інформаційні права. Деякі вчені відносять в цю групу також права, пов'язані із клонуванням та іншими відкриттями в біології¹⁰⁷.

4. Права і свободи людини і громадянина.

Права людини і права громадянина часто розглядаються як взаємопов'язані, однак вони мають різне походження та зміст. Їх співвідношення виявляє не лише подібність, а й істотні відмінності. Права людини ґрунтуються на природному праві, тоді як права громадянина виникають із норм позитивного (створеного державою) права.

Права людини – права, нерозривно пов'язані із самим існуванням людини: право на життя, на свободу у всіх її проявах, право на повагу людської гідності, на опір пригнобленню.

Права громадянина – права члена державно-організованого громадянського суспільства.

Права громадянина є певною дискримінацією негромадян даної держави, адже вони не володіють цією групою прав. Під правами громадянина розуміють, в першу чергу, можливість брати участь в управлінні суспільними та державними справами: право на об'єднання в партії та громадські організації, право обирати й бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Право на соціальний захист також в основному належить громадянам держави¹⁰⁸.

Цілісність і взаємозв'язок прав людини і громадянина виявляються в тому, що права громадянина є різновидом прав людини (їх називають політичними правами людини).

5. Правовий статус колективних суб'єктів.

Колективні суб'єкти права – це організовані, відособлені, самокеровані групи, наділені правами виступати у відносинах з іншими суб'єктами як єдине ціле, персоніфіковано. Як правило, колектив об'єднаний якимсь інтересом, метою, він функціонально диференційований, діє на законній підставі, має свої механізми управління,

¹⁰⁷ Шебаніц Д. Сучасна проблематика теорії «поколінь прав людини» в умовах європейської міждержавної інтеграції. Науковий вісник Ужгородського національного університету «Серія: Право» / голов. ред. Ю. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Т. 1. Вип. 31. С. 59.

¹⁰⁸ Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. : Київ: Юрінком-Інтер. 2004. С. 264.

йому надаються права, але водночас він знеособлює конкретних людей. Тому зміни в особовому складі не здійснюють вплив на його назву, правове положення і не відображаються на його правосуб'єктності.

Залежно від ступеня організаційної самостійності, цілей і особливостей правового статусу розрізняють: організації; структурні підрозділи організацій; трудові колективи організацій і їх структурних підрозділів; складні організації¹⁰⁹.

До статусу колективних суб'єктів включають:

- 1) правове закріплення предмета, цілей, завдань, функцій діяльності;
- 2) автономність/підлеглість;
- 3) права та обов'язки;
- 4) відповідальність;
- 5) правовий режим управління;
- 6) гарантії прав та обов'язків.

6. Правовий статус народу та інших етнічних груп.

Народ (національна меншина, корінний народ) як соціальна спільнота вважається суб'єктом права. Його правовий статус (права, свободи, обов'язки) закріплюється в нормах міжнародного права і в конституції (до прикладу, право народу на самовизначення, заборона геноциду – у міжнародному праві; права народу та їх гарантії – у конституції)¹¹⁰.

Як суб'єкту права народу властивий загальний та конкретний статуси. Загальний статус визначається тим, що народ визнається джерелом державної влади, має суверенітет усередині країни і на міжнародній арені. Ніхто не може привласнювати собі владу в державі, адже вона належить народу.

Конкретний статус пов'язаний із вступом народу в конкретні відносини, пов'язані з виборами державних органів через свій виборчий корпус, участю народу в референдумі, виробленням і формулюванням загальної волі, вираженням її на загальних сходах.

Говорячи про народ як суб'єкт права, варто підкреслити, що ступінь персоніфікації, організованості народу не дозволяє вважати його

¹⁰⁹ Парашевіна О. А. Деякі проблеми класифікації колективних суб'єктів права // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – № 62. – С. 655.

¹¹⁰ Биков О. М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 188.

безпосереднім суб'єктом юридичних відносин, оскільки у більшості випадків він діє через державу, державні утворення, громадські організації (партії, профспілки) тощо.

7. Правовий статус держави.

Держава – суверенна особа, що офіційно представляє суспільство як усередині країни, так і за кордоном, у взаєминах з іншими державами. Правовий статус держави реалізується двома системами:

- системою внутрішньодержавного права;
- системою міжнародного права.

Державі притаманні загальний та конкретний правові статуси. Загальний статус у системі внутрішньодержавного права визначається нормами (правами і обов'язками) конституції, а в системі міжнародного права – нормами міжнародного співтовариства, які є однаковими для всіх його членів. Що стосується конкретного статусу, то він залежить від тих конкретних різноманітних правовідносин, учасником яких є держава і всередині країни, і на міжнародній арені¹¹¹.

За межами і всередині країни держава вважається найважливішим учасником таких публічних відносин:

- 1) міжнародно-правових;
- 2) конституційно-правових;
- 3) кримінально-правових (протидія злочинності від імені держави).

За межами і всередині країни держава являється також найважливішим учасником приватноправових відносин:

- міжнародних;
- внутрішніх цивільно-правових.

І в сфері приватноправових відносин держава є рівноправним учасником, який не користується ніякими пільгами й перевагами. Держава як суб'єкт відносин у галузі приватного права і як суб'єкт власності може виступати в двох організаційно-правових формах:

- у формі загальнодержавної скарбниці;
- у формі створюваних нею юридичних осіб.

¹¹¹ Школьников Є. Правовий статус держави як суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності. Національний юридичний журнал: теорія і практика. 2014. № 6(10). С. 167.

ТЕМА 22. ЦІННІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА

Мета: оволодіти системою знань стосовно цінності права; охарактеризувати власну цінність права; правові цінності; соціальну та особистісну цінність права.

Питання:

1. Цінності та їх класифікація. Правова аксіологія.
2. Інструментальна цінність права. Цінності права.
3. Власна цінність права. Правові цінності.
4. Соціальна та особистісна цінність права.
5. Право як цінність культури та цивілізації.

Теоретичний мінімум:

1. Цінності та їх класифікація. Правова аксіологія.

Цінністю вважається властивість певного суспільного предмета, явища задовольняти потреби, бажання, інтереси соціального суб'єкта (індивіда, соціальної групи, суспільства)¹¹².

В суспільних науках існують різноманітні підходи до класифікації цінностей. Дослідники виокремлюють такі типи:

- духовні та матеріальні цінності;
- позитивні й негативні цінності;
- особистісні й надособистісні цінності (загальнолюдські цінності, цінності локальних цивілізацій);
- відносні й абсолютні цінності;
- фінальні, інструментальні та похідні цінності;
- вищі й другорядні цінності;
- сучасні й традиційні цінності.

Наука, що вивчає природу цінностей має назву аксіологія. Правова аксіологія вважається одним з провідних напрямів теорії цінностей.

2. Інструментальна цінність права. Цінності права.

Поняття цінності права покликане висвітлити його позитивне значення для суспільства та окремих осіб. Як легістський, так і юридичний типи праворозуміння, а також різні правові школи визнають цінність права, проте трактують цю категорію по-різному.

¹¹² Бандура О. Основні цінності права як система. Право України. 2008. № 5. С. 17.

З точки зору легістського підходу, праву властива, в першу чергу, інструментальна (службову) цінність. Під інструментальною цінністю права розуміють його ціннісний зміст як певного регулятива, згідно з правилами і вимогами якого люди вибудовують свою поведінку.

Ця інструментальна цінність проявляється у здатності права закріплювати вже існуючі цінності, впорядковувати їх у певній ієрархії в межах нормативної системи, інформувати про систему цінностей, захищати їх, а також, відповідно до принципу справедливості, здійснювати їх розподіл¹¹³.

Матеріальні та нематеріальні блага, на які спрямований правовий вплив і які охороняються та забезпечуються правом, прийнято розглядати як цінності права.

3. Власна цінність права. Правові цінності.

Юридичному типу праворозуміння притаманне аксіологічне, тобто ціннісне, сприйняття права, згідно з яким право розглядається не лише як інструмент регулювання, а й як самостійна цінність.

Внутрішня (власна) цінність права полягає в тому, що воно має значення саме по собі – як протиположності свавілля та символ свободи, як альтернатива несправедливості, уособлення справедливості, що веде суспільство від хаосу до порядку.

Право забезпечує простір свободи для учасників суспільних відносин у вигляді суб'єктивних прав, крім того воно спрямоване на недопущення свавілля з боку особи, а також і з боку державної влади. Ця внутрішня цінність права виявляється через поняття «правові цінності».

Правовими цінностями вважаються базові ідеї та явища, які становлять основу правової системи, визначають її форму та зміст, і є фундаментальними орієнтирами правового. Це ті елементи, без яких право втрачає свою сутність.

Внутрішня цінність права має два головні аспекти: соціальну цінність (для суспільства загалом) і особистісну цінність (для окремої людини)¹¹⁴.

¹¹³ Оборотов Ю. Від ціннісної характеристики – до формування аксіометрії права і держави. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 1. С. 153.

¹¹⁴ Чефранов А. Б. Проблема застосування теорії цінностей у правових дослідженнях. Проблеми філософії права. Т. III. № 1–2. К.–Чернівці: Рута, 2005. С. 331.

4. Соціальна та особистісна цінність права.

Соціальна цінність права полягає в тому, що:

- забезпечується загальний стійкий порядок в суспільних відносинах;

- досягається визначеність, точність в самому змісті суспільних відносин. Правове регулювання здатне охопити соціально корисні форми правомірної поведінки, відокремити її від свавілля та несповоди;

- право забезпечує можливість нормальних активних дій людини, адже перешкоджає незаконним втручанням у сферу її правомірної діяльності за допомогою механізмів юридичної відповідальності та інших примусових заходів;

- право у цивілізованому суспільстві забезпечує оптимальне поєднання свободи та справедливості;

- на правовій основі формуються інститути громадянського суспільства: ринкова економіка, багатопартійна політична система, демократична виборча система, вільна «четверта влада» (засоби масової інформації) і правова держава.

Особистісна цінність права полягає в тому, що воно виражає рівень свободи людини в суспільстві та втілює принцип рівності і справедливості. Право слугує мірилом справедливого розподілу матеріальних ресурсів, забезпечуючи рівність усіх громадян перед законом, незалежно від їхнього соціального статусу, матеріального становища чи походження. Його цінність полягає також у глибокій гуманістичній основі: право не лише відкриває доступ до суспільних благ, а й гарантує надійний механізм соціального захисту особи¹¹⁵.

5. Право як цінність культури та цивілізації.

Історико-культурна цінність права виявляється у його можливостях бути охоронцем культурних надбань різних поколінь людства, скарбницею правових принципів і норм, що вироблялися у процесі боротьби народів за свободу, демократію, права людини, її гідність, ставали спадкоємними та втілювалися у життя¹¹⁶.

Світова, загальнолюдська цінність права виявляється у формуванні правових цінностей, які набувають глобального значення. Правові

¹¹⁵ Орзіх М. П. Особистість і право: Монографія. Одеса: Юрид. л-ра, 2005. С. 199.

¹¹⁶ Оборотов Ю. Від ціннісної характеристики – до формування аксіометрії права і держави. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 1. С. 154.

цінності є частиною універсального культурного надбання людства, створеного впродовж історичного розвитку. Як історико-культурне надбання, право одночасно накопичує і відображає цінності світової правової культури, спрямовані на забезпечення гармонійного співіснування та виживання людства (наприклад, ідеї Екологічної конституції планети). Через правові механізми здійснюється вирішення глобальних викликів – економічних, екологічних, ресурсних, а також конфліктів воєнного, релігійного та етнічного характеру. Гуманістичні засади права лежать в основі міжнародних взаємин, сприяючи інтеграції правових систем і мирному співіснуванню народів.

ТЕМА 23. ПРАВОВІ СИСТЕМИ ТА ПРАВОВІ СІМ'Ї

Мета: оволодіти знаннями про багатоманітність правових систем; охарактеризувати типологізацію, критерії типологізації правових систем сучасності; виокремити основні правові сім'ї.

Питання:

1. Поняття та багатоманітність правових систем.
2. Типологізація правових систем сучасності.
3. Критерії типологізації правових систем сучасності.
4. Основні правові сім'ї.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття та багатоманітність правових систем.

В сучасному світі співіснує велика кількість національних правових систем. Офіційними членами ООН нині перебуває близько 200 держав і кожна з них має власну правову систему, яка відображає її унікальні історичні, політичні, культурні, релігійні та інші особливості народів та суспільства.

Різноманітність правових систем обумовлена насамперед впливом історичних умов і традицій, що супроводжували становлення конкретної держави та її правової структури. На формування та зміст правових систем значною мірою впливають специфічні умови їх походження й розвитку¹¹⁷.

¹¹⁷ Оборотов Ю. М. Правова система України в євразійській правовій сім'ї. Наукові праці Одеської національної юридичної академії. Т. III. О.: Юрид. л-ра, 2004. С. 33.

Поряд з цим, провідну роль відіграє еволюція правових систем: навіть якщо вони виникли під впливом схожих історичних чинників, подальший розвиток міг відбуватися під впливом інших факторів, що призвело до відмінностей у їхньому функціонуванні.

З теоретичної точки зору вивчення правових систем дозволяє глибше зрозуміти глобальну правову картину світу, виявити ключові елементи, які забезпечують їх стабільність і ефективність. Практичне значення полягає у потребі зближення правових систем, посилення правової взаємодії між державами та гармонізації законодавств.

Для класифікації правових систем застосовуються різні критерії: етнічні, расові, географічні, релігійні, а також особливості правової техніки, стилю права тощо. Це пояснює існування великої кількості підходів до класифікації.

Отже, у межах порівняльного правознавства виникає можливість систематизувати національні правові системи за окремими групами або правовими сім'ями.

2. Типологізація правових систем сучасності.

Однією з найперших спроб класифікації правових систем є система, запропонована на початку XX століття А. Есмайном. Основоположним критерієм у ній виступали історичний розвиток, структура та характерні риси правових систем. На цій основі він виділив романську, німецьку, англосаксонську, слов'янську та ісламську правові сім'ї.

Наступну класифікацію запропонував А. Леві-Ульман, який у якості головного критерію використав джерела права – один з ключових елементів будь-якої правової системи. Відповідно до ролі джерел права він визначив три правові родини: континентально-європейську, англо-американську та мусульманську.

Черговий етап у розвитку класифікацій правових систем пов'язаний із працями відомих компаративістів Армінджона, Нольде та Вольфа. Вони запропонували орієнтуватися на співвідношення загального і специфічного в праві, і на цій підставі виділили французьку, німецьку, скандинавську, англійську, російську та ісламську правові сім'ї.

Однією з найбільш визнаних та логічно обґрунтованих класифікацій є система, розроблена Рене Давидом. Вона характерна поєднанням двох головних критеріїв: ідеологічного (що охоплює релігійні, філо-

софські, соціально-економічні особливості) та юридичної техніки (де ключову роль відіграють джерела права). Виходячи з цього, Р. Давид виділяє три основні правові сім'ї – романо-германську, англо-саксонську та соціалістичну. До них приєднуються також релігійні й традиційні правові системи, серед яких – мусульманське та індуїстське право, право країн Далекого Сходу й правові системи країн Африки¹¹⁸.

Підсумовуючи існуючі підходи до класифікації правових систем у сучасному світі, можна відзначити, що їх розмаїття обумовлене, перелусім, різноманіттям підходів до розуміння самого права.

3. Критерії типологізації правових систем сучасності.

А. Леві-Ульман у своїй класифікації правових систем за основу взяв один із ключових елементів – значення правових джерел. Натомість інші дослідники наголошують на необхідності застосування комплексного підходу. Так, на думку Х. Коха, У. Магнуса та П. Вінклера фон Моренфельса, для проведення глибшого порівняльно-правового аналізу необхідно розширити перелік критеріїв класифікації¹¹⁹.

Для науково виваженої класифікації правових систем, яка враховує як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, пропонується поділ критеріїв на дві головні групи: загальноцивілізаційні та правові.

Загальноцивілізаційні критерії в широкому розумінні охоплюють ідеологічні, політичні, релігійні та культурні особливості розвитку суспільства, які мають безпосередній вплив на виникнення, становлення та функціонування правових систем. Вони відображають фундаментальні принципи, що пояснюють закономірності та динаміку еволюції правових систем у контексті політичного, духовного й культурного життя суспільства. Особливо важливим елементом цієї групи є релігійний чинник.

Правові критерії класифікації базуються на внутрішній узгодженості правових елементів в межах певного правопорядку. До універсальних критеріїв правового характеру належать, зокрема, правові традиції, які є невід'ємною складовою розвитку правових систем. Крім того, ґрунтовними є особливості походження та історичного розвитку систем права, що визначають їхню функціональну специфіку.

¹¹⁸ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 428.

¹¹⁹ Хаустова М. Проблеми класифікації правових систем. Вісник Національної академії правових наук України. 2014. № 2. С. 61.

Ще одним важливим правовим критерієм класифікації є структура права та характерні для конкретної системи правові інститути. Структура права передбачає впорядковану побудову правового матеріалу на рівні галузей, інститутів і норм, що надає класифікації більшої об'єктивності.

4. Основні правові сім'ї.

Виходячи з вищевказаних критеріїв можна виокремити такі правові сім'ї (системи):

- сім'я традиційного права: сім'я звичаєвого права;
- сім'я традиційно-етичного права: Далекосхідне право;
- сім'я релігійного права: індуське, іудейське та ісламське право;
- сім'я законодавчого права: романо-германська правова сім'я;
- сім'я прецедентного права: сім'я загального права;
- сім'я змішаного права: латиноамериканська і скандинавська правова сім'я;
- пострадянські правові системи.

Сім'я традиційного права охоплює найстаріші правові системи, тісно пов'язані з устрійом традиційного суспільства та його специфічним баченням права як одного з елементів соціального регулювання.

Сім'я традиційно-етичного права об'єднує правові системи Далекого Сходу, які мають спільну рису – специфічне ставлення до права як до інструмента соціального регулювання, що базується на філософії конфуціанства та конфуціанської моралі.

Сім'я релігійного права формується на основі релігійного розуміння сутності права. У таких системах право ґрунтується на релігійних догмах і канонічних положеннях, які визначають його зміст і функціонування.

Сім'я законодавчого (романо-германського) права має глибокі історичні корені, що ведуть до рецепції римського права. Головним джерелом у таких системах є закон, у якому закріплені фундаментальні правові принципи.

Сім'я прецедентного (англосаксонського) права сформувалася в межах західної правової традиції, але не на базі римського права, а внаслідок судової практики. Тут вирішальну роль відіграють судові рішення, які мають обов'язкову силу в аналогічних справах.

Сім'я змішаного права включає гібридні правові системи, які поєднують риси як романо-германської, так і англосаксонської правових сімей, а також елементи місцевих звичаєвих або національних джерел.

Пострадянські правові системи на сьогодні є предметом наукових дискусій. Не всі компаративісти визнають їх окремою правовою сім'єю, оскільки вони або тяжіють до романо-германської традиції, або досі зберігають вплив соціалістичної правової моделі. Єдиної позиції щодо їх класифікації наразі не існує¹²⁰.

ТЕМА 24. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

Мета: узагальнити знання про основні теорії походження держави; охарактеризувати багатофакторний підхід до походження держави; пояснити шляхи виникнення держави та інтерпретувати похідне виникнення держави.

Питання:

1. Основні теорії походження держави.
2. Багатофакторний підхід до походження держави.
3. Шляхи (форми) виникнення держави.
4. Похідне виникнення держави: основні форми.

Теоретичний мінімум:

1. Основні теорії походження держави.

Походження держави – тривалий (інколи впродовж тисячоліть) історичний процес, який доволі складно реконструювати через відсутність документальних свідчень про нього.

Існує декілька теорій, які з різних точок зору розкривають і пояснюють виникнення держави в суспільстві. Згідно з теологічною теорією, держава виникла як результат волі Бога (як варіант – є покаранням за гріхи, за небажання коритись волі Божій). Саме так пояснював походження держави Августин Блаженний.

Патріархальна теорія ототожнює владу в сім'ї та в державі, розглядаючи їх як природні явища, притаманні особистостям за природою.

¹²⁰ Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2021. С. 458.

У період раннього Нового часу широкого поширення набула теорія суспільного договору. Її прихильники вважали, що поряд із правом, встановленим державою, існують вічні й розумні норми поведінки, що випливають із людської природи. Ця договірна концепція ефективно використовувалася в боротьбі проти застарілих феодальних структур.

Теорію географічного детермінізму заснував Ш. Л. Монтеск'є, проте витоки теорії можна побачити у Арістотеля, Гіппократа та Полібія. Він був одним із перших, хто акцентував увагу на впливі природно-кліматичних умов на суспільний розвиток.

Розповсюдженою є також теорія насильства, яка пояснює виникнення держави як наслідок зовнішньої або внутрішньої агресії, насильства.

Оновлений варіант цієї теорії має назву теорії зовнішнього конфлікту. На думку американського антрополога Роберта Карнейро, у деяких умовах обов'язково виникали конфлікти через ресурси, і успіх на війні супроводжував тільки адміністративно організованим групами, очолюваним сильними лідерами.

Варто звернути увагу й на органічну теорію, яка розглядає державу як наслідок еволюції природи.

У XIX столітті була сформована класова (економічна) теорія виникнення держави. Її представники вважали, що держава та право з'явилися одночасно внаслідок утворення приватної власності й поділу суспільства на класи. Сучасною інтерпретацією цієї концепції є теорія внутрішнього конфлікту.

Вказані теорії сьогодні становлять в основному академічний інтерес. Наука XX ст. виробила наступні теорії походження держави: 1) управлінська (організаційна) теорія; 2) демографічна теорія; 3) у XX ст. широкого поширювалася олігархічна теорія¹²¹.

Фактично, всі позначені вище теорії можуть бути зведені до двох: теорії конфлікту й теорії інтеграції.

На сьогодні все більшого поширення набуває багатофакторна (синтетична) теорія, яка тлумачить її як результат взаємодії географічного, демографічного, технологічного, економічного, соціального, психологічного та інших чинників.

¹²¹ Божко В. М. Аналіз теорій походження держави. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. 2007. №9. С. 15.

2. Багатофакторний підхід до походження держави.

Проблематика походження держави та права залишається предметом наукових дискусій протягом багатьох років. Різноманітність теоретичних підходів у цій сфері свідчить про те, що ця тема не має остаточного й однозначного розв'язання, а тому будь-які уявлення про закономірності цього процесу залишаються лише орієнтаційними.

Держава виникла лише там, де склалися сприятливі умови у вигляді поєднання кількох важливих чинників: географічного; технологічного; економічного; соціального; демографічного; чинника зовнішнього насильства і зовнішньої небезпеки та психологічного чинників.

Отже, виникнення держави було результатом комплексної взаємодії різних чинників, де на одному кінці – природне географічне середовище, а на іншому – людська особистість¹²².

В сучасній науці виокремлено щонайменше шість умовних стадій соціальних і культурних змін, що супроводжують процес становлення державної організації і права. Хоча ці етапи в різних народів мали різну тривалість, їхній зміст і послідовність можна вважати типовими для становлення держави і державного права:

- 1) оформлення соціально-біологічної ієрархії;
- 2) формування соціально-культурної ієрархії;
- 3) формування економіко-соціальної ієрархії;
- 4) становлення надгромадських владних структур;
- 5) протодержава (прототип держави, ще не держава за формою, але вже виконує функції політичної влади).

3. Шляхи (форми) виникнення держави.

Одним із важливих аспектів проблеми первісного виникнення держави є з'ясування форм її становлення, тобто конкретних шляхів утворення державності. Згідно з класовою (економічною) теорією, причини появи держави та права у всіх народів були подібними, однак форми цього процесу різнилися залежно від конкретних історичних, соціальних і культурних обставин. Прихильники цієї теорії виділяють такі форми виникнення держави:

¹²² Устименко О. С. Загальнотеоретична характеристика основних наукових концепцій походження держави. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки». 2017. Вип. 2. Т. 1. С. 26.

1) афінська (класична) форма – утворення держави в Афінах стало результатом загострення внутрішніх суперечностей між родовою знаттю та звичайними рядовими членами громади. Ці конфлікти поступово вирішувалися шляхом реформ, без застосування зовнішнього чи внутрішнього насильства;

2) римська форма – у Римі держава постала внаслідок боротьби між патриціями, які мали політичні права, та плебеями, що були виключені з управління і не мали доступу до громадської землі та управління громадою;

3) германська форма – формування державності серед германських племен було пришвидшене після захоплення ними обширних територій Римських володінь. Германці не могли панувати над римлянами за допомогою родоплемінних структур, через що й вимушені були створити новий управлінський апарат¹²³.

Сучасна юридична та історична наука вважає, що ці форми вже виконали свою наукову функцію. По-перше, через яскраво виражений європоцентризм, а по-друге, через нечітке розмежування афінської та римської моделей, оскільки в обох випадках формування державності зумовлювалося внутрішніми конфліктами між різними соціальними групами.

Більш реалістичним підходом до пояснення шляхів виникнення держави сьогодні вважається олігархічна теорія, яка визначає основними моделями становлення держави військовий, аристократичний та плутократичний (концентрація влади в руках багатих) шляхи.

Отже, в кожному переддержавному суспільстві, як правило, виокремлювалися три ключові типи спеціалістів: військові лідери, посередники-судді, а також шамани – носії знань, які могли тлумачити природні явища та надавали допомогу в лікуванні.

4. Похідне виникнення держави: основні форми.

Похідне виникнення держави можна відрізнити від первинного тим, що нова держава виникає не «з нуля», а на основі залишків попередньої держави, використовуючи вже існуючі зразки та елементи державності. Такий процес має кілька основних варіантів:

1) ліквідація колишньої держави в результаті революції і виникнення нової держави (одна на тій самій території, населеній тим са-

¹²³ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 440.

ним народом). Приміром може бути Перша республіка у Франції, проголошена в 1792 р.;

- 2) розділення держави;
- 3) сецесія частини держави та населення;
- 4) об'єднання декількох держав;
- 5) виникнення держави в результаті національно-визвольного руху.

В ХХ столітті найпоширенішим способом створення нових держав стало розпад колоніальних імперій, насамперед Британської та Французької. Частина держав, таких як Мозамбік, Алжир, Ангола та В'єтнам, постали внаслідок збройної боротьби. Інші, як-от Мадагаскар і Танзанія, здобули незалежність мирним шляхом. Деякі народи, які досягли незалежності, мали власну державність в доколоніальний період (наприклад, Індія чи Єгипет), інші ж – не мали такого досвіду¹²⁴.

У будь-якому випадку нові незалежні держави будувалися, орієнтуючись на вже існуючі державні моделі. У більшості випадків за основу брали політичну систему колишньої метрополії, хоча деякі держави обирали за зразок соціалістичні моделі. Згодом багато з них поступово відходили від первісно обраного шляху розвитку.

ТЕМА 25. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СУТНІСТЬ ТА ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ

Мета: оволодіти знаннями про поняття держави, її ознаки та атрибути; виокремити сучасні підходи до вивчення держави; охарактеризувати основні критерії типології держав; інтерпретувати історичні типи держав.

Питання:

1. Поняття держави. Ознаки та атрибути держави.
2. Сучасні підходи до вивчення держави.
3. Основні критерії типології держав.
4. Історичні типи держав.

¹²⁴ Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2021. С. 461.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття держави. Ознаки та атрибути держави.

В світовій юридичній науці відсутнє єдине загальновизнане визначення держави, що обумовлено складністю її як соціального та правового феномена. Основний зміст найуживаніших трактувань держави можна узагальнити таким чином. Держава:

- 1) є організацією правопорядку (Цицерон, Ханс Кельзен);
- 2) є сукупністю людей, території та суверенної влади (Леон Дюгі, Михайло Грушевський);
- 3) форма співжиття людей, певний психічний зв'язок між ними (Лев Петражицький, Федір Кокошкін);
- 4) машина для придушення одного класу іншим (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс);
- 5) велика сім'я (Конфуцій, Роберт Фільмер);
- 6) живий організм (Іоанн Солсберійський, Герберт Спенсер).

В юриспруденції найпоширенішим є формалізоване (інструментальне) розуміння держави.

Держава – це універсальна політична організація суспільства, яка володіє суверенітетом і здійснює управління суспільством на основі права за допомогою спеціального механізму¹²⁵.

Зовнішні, характерні риси держави можна поділити на дві категорії. Перша з них дозволяє відрізнити державу від первісних форм соціальної організації. До цієї групи належать такі ознаки: публічна політична влада; державна скарбниця; територіальна організація населення; наявність системи загальнообов'язкових правил поведінки – права.

Зі свого боку, друга група ознак держави відрізняє її від політичних партій та громадських організацій (їх називають атрибутами держави): народ; територія державна влада.

2. Сучасні підходи до вивчення держави.

В сучасному державознавстві виділено п'ять основних підходів до аналізу держави: теологічний, класичний (арифметичний), юридичний, соціологічний та техніко-кібернетичний.

Теологічний підхід бере свій початок ще з давніх часів. Він передбачає, що держава є творінням Бога, а у священних текстах закладе-

¹²⁵ Скиба М. В. Сутність та роль держави: інституціональний аспект. Економіка. 2014. Вип. 24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2014_24_6

но ідеальну модель влади, до якої слід прагнути. На сьогодні вказана концепція офіційно визнається лише в окремих країнах, таких як Ісламська Республіка Іран.

Класичний (арифметичний) підхід зосереджується на визначенні держави через сукупність її ключових ознак.

Соціологічний підхід є найбільш поширеним у сучасному державознавстві та політології. В межах марксистської традиції держава розглядається як універсальна політична структура економічно домінуючого класу. Натомість сучасні немарксистські соціологічні школи визначають державу як офіційного представника суспільства, що виконує три головні функції: управління спільними справами, надання соціальних послуг і виступ як арбітра у стосунках між різними суспільними групами. Основним недоліком цього підходу є нехтування нормативною складовою, оскільки він ґрунтується переважно на емпіричних уявленнях стосовно держави.

Юридичний підхід сформувався в рамках юридичного позитивізму та концепції правової держави. Згідно з цим підходом, держава розглядається як особливий суб'єкт права, що діє відповідно до правових норм, які водночас і створює. Прихильники цього напряму розробили точний інструментарій для формалізованого аналізу, зокрема поняття форми та функцій держави, державного апарату, органів влади тощо.

Техніко-кібернетичний підхід виник у межах загальносоціологічної теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства. Його прибічники сприймають державу як складну систему, що функціонує на основі інформаційних потоків: обробки вхідної інформації, її трансформації та формування управлінських рішень¹²⁶.

3. Основні критерії типології держав.

Тип держави – це система істотних рис, властивих всім державам, які відносяться до певної групи.

Загалом державу типологізують на основі кількох критеріїв. Одним із ключових є врахування тривалого історичного шляху розвитку державності, на підставі чого виокремлюють історичні типи держав.

¹²⁶ Шай Р. Я. Теоретико-правовий підхід щодо розуміння сутності держави в історії політико-правової думки. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 837. С. 374. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulturn_2016_837_61

Існують також й інші критерії для типології держав. Відповідно до форм держави протиставляються монархія та республіка, єдині (унітарні) та федеративні держави. Залежно від принципу побудови держави і ступеня участі в цьому громадян розрізняють державу-установу та державу-корпорацію. Держава-установа будується зверху вниз. Через це державу-установу часто називають патерналістською (від лат. «pater» – батько). Держава-корпорація будується від низу до верху, вона заснована на участі самостійних суверенних індивідів. Таку державу можна назвати партисипітарною (від англ. «participation» – участь)¹²⁷.

Відповідно до типів державно-політичного режиму розрізняють демократичні та автократичні держави. Демократична держава позиціонує себе як правління народу, яке здійснюється в безпосередній та представницькій формах, на основі конституції. Тоді як автократична держава виступає як влада окремого правителя, не зв'язана волею народу та конституцією.

По відношенню до релігії та церкви можна виділити світські, клерикальні, теократичні та атеїстичні держави. Світська держава базується на принципі розподілу сфер впливу церкви та держави. Клерикальна – передбачає свободу совісті своїх громадян, але при цьому має офіційну релігію та церкву. У теократичній – державна влада належить церкві, релігійні тексти є основним джерелом права, а норми релігії мають пріоритет перед нормами права та іншими соціальними нормами. Атеїстичні держави відрізняються гоніннями на релігію, церкву та її священнослужителів.

4. Історичні типи держав.

Держава, як і суспільство, є результатом багатовікового історичного розвитку людства, що й стало підґрунтям для формування історичної типології держав. У науковій думці виокремлюють кілька провідних підходів до такої типології: формаційний, цивілізаційний та технократичний.

¹²⁷ Крестовська Н. М. Скарбниця як критерій типології держави. Наукові праці НУ «ОЮА». 2011. Т. X. С. 284. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3901/Krestovska%20Skarbnytsya%20yak%20kryteriy.pdf;jsessionid=6AE7D50D8EB264A26CC86593BF694C47?sequence=1>

Формаційний підхід визначає історичний тип держави через характер соціально-економічних відносин, що панують у суспільстві. Формація розглядається як історичний тип суспільного устрою, що базується на певному способі виробництва. Згідно з цим підходом, спосіб виробництва є фундаментом (базисом), тоді як держава, право, релігія, мораль і мистецтво – це надбудова, яка виникає на основі базису.

Цивілізаційний підхід тлумачить історію людства як послідовність виникнення, розвитку та занепаду окремих локальних цивілізацій. Основою кожної цивілізації є її духовне ядро – специфічна система цінностей, релігії, культури та національної психології. Кожна цивілізація формує свій унікальний тип державності.

Технократичний підхід ґрунтується на визначальному значенні рівня технологічного розвитку для типологізації держави. Прихильники цієї концепції виокремлюють три основні стадії технічного прогресу, що впливають на форму держави: аграрну, індустріальну та постіндустріальну (інформаційну).

У ХХ в., особливо після Другої світової війни, починається формування четвертого історичного типу права держави – гуманітарно-правового. Цей тип відповідає постіндустріальному суспільству і формується в країнах, найбільш розвинених в економічних відносинах¹²⁸.

ТЕМА 26. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Мета: проаналізувати функції держави; охарактеризувати форми та методи здійснення функцій держави; співвіднести поняття «функції держави» і «державна політика».

Питання:

1. Поняття і види функцій держави.
2. Форми та методи здійснення функцій держави.
3. Співвідношення понять «функції держави» і «державна політика».

¹²⁸ Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 375. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>

Теоретичний мінімум:

1. Поняття і види функцій держави.

О. В. Малько визначає функції держави як основні напрями діяльності держави у вирішенні поставлених перед нею завдань. Саме через функції держави, як стверджують ці автори, виявляється сутність конкретної держави, її природа та соціальне призначення.

Функції держави можна класифікувати за різноманітними підставами:

- 1) залежно від принципу розподілу влад виділяють законодавчу, виконавчо-розпорядчу, судову, контрольно-наглядову функції;
- 2) від тривалості дії розрізняють постійні та тимчасові функції держави;
- 3) в залежності від значення розрізняють головні та другорядні функції держави;
- 4) від сфери здійснення розмежовують внутрішні та зовнішні функції держави.

До внутрішніх відносять: економічну функцію; правозахисну; соціальну; фінансову; правоохоронну; природоохоронну, або інакше – екологічну; культурну (духовну); інформаційну функції.

До зовнішніх функцій держави відносять:

- 1) функцію забезпечення зовнішньополітичної безпеки держави (захист країни від нападу ззовні та від підривної діяльності іноземних спецслужб всередині країни);
- 2) функцію міжнародної співпраці та інтеграції до світової спільноти (спільна діяльність держав в політичній, економічній, культурній, спортивній та інших сферах)¹²⁹.

2. Форми та методи здійснення функцій держави.

Науковці виділяють правові та організаційні форми здійснення функцій держави. Правовою формою вважається діяльність органів держави, пов'язана з ухваленням і виданням правових актів, а саме: правотворча, правозастосовча, правоохоронна, правоінтерпретаційна, установча.

Контрольно-наглядова форма – діяльність, яка полягає у виконанні юридично значущих дій по нагляду за дотриманням підконтрольними суб'єктами правових норм і припиненню правопорушень.

¹²⁹ Джурасва О. О. Поняття та ознаки функцій сучасної держави. Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. О.: Юрид. л-ра, 2005. Вип. 25. С. 144.

Організаційна форма здійснення функцій держави – управлінська діяльність, що позбавлена юридичної оболонки: не вимагає суворого юридичного оформлення, не пов’язана з виконанням юридично значимих дій, які тягнуть за собою правові наслідки.

Види організаційних форм: організаційно-регламентуюча; організаційно-господарська; організаційно-контролююча; організаційно-ідеологічна.

Враховуючи поділ влади, виокремлюють такі форми здійснення функцій держави, як законодавчу; управлінську; судову; контроль-но-наглядову¹³⁰.

Методами здійснення функцій вважаються прийоми, способи державної діяльності. Виділяють такі основні методи: економічні; адміністративні; ідеологічні.

Так само, як і при класифікації форм здійснення функцій, виділяють правові й неправові методи, розрізняють демократичні та авторитарні методи здійснення функцій держави.

Із погляду особливостей волевиявлення держави розрізняють методи стимулювання, дозволу, охорони, вимоги, заборони, репресії.

3. Співвідношення понять «функції держави» і «державна політика».

Термін «державна політика» являється категорією, зміст якої розкривається не тільки через напрями діяльності держави і його інститутів. Вона включає способи організації суспільного життя, а саме узгодження різнорідних інтересів, подолання конфліктів та криз, реалізацію загального інтересу. Державна політика виступає також як діяльність еліт та лідерів, здійснювана за допомогою інститутів держави.

Таким чином, характеризуючи сучасну державу, доречно використовувати термін «державна політика», оскільки поняття «функція держави» розкриває лише одну з складових державної політики¹³¹.

Форми правової політики сучасної держави:

1) правотворча – втілюється в ухваленні, зміні і скасуванні нормативних актів і договорів;

¹³⁰ Лошихін О. М. Функції сучасної держави. Нарис юридичної теорії: монографія. Київ: Логос, 2013. С. 173.

¹³¹ Мехдізатде Ф. Функція держави у системі міжнародних відносин щодо проблем національної безпеки. Політичний менеджмент. 2008. № 4. С. 131.

- 2) правозастосовча – переважно втілюється в застосовчих актах;
- 3) правоінтерпретаційна – переважно втілюється в актах тлумачення правових норм;
- 4) доктринальна – переважно втілюється в концепціях і проєктах правових актів, в науковому передбаченні розвитку юридичних ситуацій;
- 5) правонавчаюча – виявляється в підготовці юристів нового покоління.

Вагомого значення набула проблема Єдиної аграрної політики як комплексу заходів, що розробляються наднаціональними органами Європейського Союзу, яка включає регулювання сільськогосподарських ринків, соціально-економічної структури сільського господарства регіональної політики.

Інноваційний процес об'єднує науку, техніку, економіку, підприємницьку діяльність і управління. Його мета в отриманні нововведення, а розгортається він від зародження ідеї до її комерційної реалізації. Державні заходи дії в інноваційній сфері підрозділяються на прямі і непрямі.

ТЕМА 27. ФОРМИ ДЕРЖАВИ

Мета: оволодіти знаннями про форми держави; інтерпретувати категорії «форма правління», «форма державного устрою», «державний режим», назвати їх види;

Питання:

1. Поняття та структура форми (устрою) держави.
2. Форма правління: поняття та види.
3. Форма державного устрою: поняття та види.
4. Державний режим: поняття та види.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття та структура форми (устрою) держави.

Форма держави – це державно-правова конструкція, яка складається із трьох елементів: форми правління, форми державно-терито-

ріального устрою, форми державного режиму¹³². Типологія держав в залежності від їх форми здійснюється згідно з такими елементами:

1) залежно від форми правління виокремлюють монархічні і республіканські держави;

2) в залежності від форми державно-територіального устрою – унітарні, федеральні, конфедеративні і регіональні держави;

3) залежно від форми державного режиму – демократичні, авторитарні і тоталітарні держави.

Деталізоване тлумачення форми держави спричинило появу підходу, за яким, виходячи з класичних складових форми держави, виділяють три її основні різновиди: монархичну, сегментарну та полікратичну (плюралістичну).

Монархична форма держави характеризується максимальною централізацією влади. Уся державна влада зосереджена в руках однієї особи або органу, при цьому принцип поділу влади, територіальна автономія чи місцеве самоврядування фактично відсутні. Такий тип держави передбачає наявність обов'язкової ідеології, повне одержавлення економіки, соціальної сфери та культури, а також вкрай закритий, елітарний характер державної влади.

Сегментарній формі властиві певні риси олігархічності, вона розташовується між монархичною і полікратичною формами. В межах цієї моделі допускається поділ повноважень між різними органами влади, можливе існування елементів автономії й місцевого самоврядування.

Полікратичній формі держави характерні реальне функціонування принципу поділу влади, система стримувань і противаг, існування кількох центрів влади у державі (президент, парламент, суд), автономія в територіальному устрої, розвиток місцевого самоврядування, а також демократичні механізми здійснення влади.

2. Форма правління: поняття та види.

Форма правління – це організація, порядок утворення та взаємодії вищих органів державної влади (глави держави, парламенту і уряду). Виокремлюють два різновиди форми правління – монархію та республіку.

Монархією вважається така форма правління, коли главою держави є особа, яка одержує і передає свій пост і титул, як правило, у спадок і довічно.

¹³² Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 401.

Її ознаки проявляються в тому, що: влада глави держави існує історично і не делегується йому народом; влада монарха здійснюється безстроково і передається, як правило, у спадок; монарх не несе відповідальності за ухвалені ним політичні рішення.

Різновиди монархій:

- 1) абсолютна – у руках монарха зосереджена вся повнота влади;
- 2) дуалістична – влада ділиться між парламентом і монархом;
- 3) парламентарна – монарх юридично є главою держави, але участі в управлінні країною фактично не бере.

Республіка – це така форма правління, за якої главою держави є президент, що обирається громадянами на певний строк.

Республіці властиві такі ознаки: влада глави держави і вищих державних органів делегується їм народом; повноваження глави держави обмежені певним строком; глава держави несе політичну відповідальність за свою діяльність.

Більшість сучасних держав – республіки. Республіки поділяють на такі різновиди:

- 1) президентська. Президент в такій республіці, як правило, обирається прямими виборами. Він очолює не тільки державу, але й уряд;
- 2) парламентарна республіка. Президент обирається так, щоб він не одержував свій мандат безпосередньо від громадян;
- 3) змішана (президентсько-парламентарна) республіка (Україна) – сполучає риси парламентарної та президентської республік. Для неї характерне виведення поста президента за тріаду законодавчої, виконавчої та судової влади, тобто він має самостійний статус¹³³.

3. Форма державного устрою: поняття та види.

Формою державно-територіального устрою вважається порядок взаємин між державою та її окремими частинами. Виділяють унітарні, федеральні, конфедеративні, регіоналістські (регіональні) держави¹³⁴.

Унітарна держава – це єдина держава, що складається з адміністративно-територіальних одиниць (областей, провінцій, губерній).

¹³³ Бариська Я. О., Лемак В. В. Фактори, які впливають на форму державного правління. Форум права. 2012. № 4. С. 63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_11

¹³⁴ Бостан С. К. Форма державного правління: закономірності, тенденції, особливості розвитку. Право України. 2014. № 8. С. 29.

Головними ознаками унітарної держави є: наявність єдиного центру та єдиної системи органів влади і управління; наявність єдиної системи права. Виділяють централізовані та децентралізовані унітарні держави.

Федерація – союзна держава, що складається з держав-членів або державоподібних утворень (суб'єктів федерації). Ознаками федерації є: наявність декількох правових систем, з яких одна має верховенство щодо права суб'єкта федерації; наявність двох рівнів державної влади. Розрізняють наступні різновиди федерацій: територіальні; національні; змішані. Тоді як конфедерацією є тимчасовий союз держав, створений для досягнення конкретної мети.

Специфічною формою державно-територіального устрою є регіоналістська (регіональна) держава. Вся територія такої держави, а не окремі частини складається з автономних утворень (Італія, Іспанія).

Своєрідним варіантом територіального устрою сучасних держав є статус вільно приєднаної (асоційованої держави). Така держава покладає на іншу (як правило, економічно та політично потужну) державу ряд своїх повноважень, зазвичай, у сфері зовнішньої політики. Приклади: Пуерто-Ріко та США, Андорра з Іспанією та Францією.

Історично відомою є ще одна форма державно-територіального устрою – імперія.

4. Державний режим: поняття та види.

Державний режим – найбільш рухомий, мінливий елемент форми держави. Його характер визначається як правовими нормами, так й існуючою в країні політичною системою, рівнем політичної та правової культури населення.

На сьогодні існує численна кількість класифікацій державного режиму. За характером органів, що визначають політику держави, виокремлюють цивільні та військові режими. В залежності від взаємин між державою й церквою розмежовують світські та теократичні режими. Однак найпоширенішою вважається класифікація, заснована на рівні захисту прав і свобод громадян та ступеню допуску населення до управління державою. Відповідно до неї виділяють:

1) демократичний режим, для якого властиві: реальність політичних прав і свобод громадян; політичний та ідеологічний плюралізм; формування органів влади шляхом вільних загальних виборів; розподіл влади;

2) авторитарний режим, якому характерні обмеження об'єму політичних прав і свобод; обмежений політичний та ідеологічний плюралізм; фактична, а деколи і формальна відсутність поділу влади; недемократичний характер виборів;

3) тоталітарний режим. Його властивостями є: принципова відмова від ідеї прав людини і громадянина; пріоритет партії або держави в системі соціальних цінностей; однопартійна політична система і заборона на існування опозиції; наявність загальнообов'язкової державної ідеології; формальність і декоративний характер виборів; принципова відмова від розподілу влади.

Інколи вчені в окремі групи виокремлюють деспотичний і ліберальний режими, хоча ці типи режимів носять скоріше історичний, ніж актуальний характер.

І, нарешті, ще одна класифікація державно-політичних режимів базується на характері відносин між вищими органами влади, тобто практично збігається з характеристикою форми правління: парламентський режим; президентський режим; змішаний державно-політичний режим¹³⁵.

ТЕМА 28. ДЕРЖАВНА ВЛАДА І МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

Мета: сформувати цілісне розуміння про державну владу, інститути держави, механізм держави; охарактеризувати систему центральних органів держави; інтерпретувати судову та контрольну владу в сучасній державі, бюрократію і бюрократизм у механізмі держави, державне управління і місцеве самоврядування.

Питання:

1. Поняття та ознаки державної влади.
2. Інститути держави.
3. Механізм держави: поняття, структура, принципи.

¹³⁵ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 455.

4. Система центральних органів держави:
 - а) парламент;
 - б) глава держави;
 - в) уряд.
5. Судова та контрольна влада в сучасній державі.
6. Бюрократія і бюрократизм у механізмі держави.
7. Державне управління і місцеве самоврядування.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття та ознаки державної влади.

Державною владою вважаються публічно-політичні відносини між державним апаратом і підвладними йому індивідами (їх об'єднаннями, соціальними спільнотами).

Державна влада являється однією з форм політичної влади. Володіючи всіма її ознаками, державній владі, водночас, притаманні тільки їй такі властивості як:

- 1) єдність – нормою для держави є одна державна влада: інакше неминучою є громадянська війна або, як мінімум, безлад;
- 2) загальність – державна влада поширює свою дію на всю територію держави і на всіх індивідів;
- 3) універсальна репрезентативність – державна влада представляє все суспільство, виступає від його імені у внутрішніх та зовнішніх загальних справах;
- 4) суверенність – державна влада є самостійною і незалежною від будь-якої іншої влади усередині країни і поза нею;
- 5) організаційне оформлення – державна влада відокремлена від суспільства, стоїть над ним, і матеріально втілена в державному апараті – системі взаємопов'язаних органів, що складаються з професійних управлінців;
- 6) монополія на видання загальнообов'язкових правил поведінки та забезпечення виконання їх за допомогою примусової сили держави;
- 7) монополія на стягування податків, мита, залучення населення до виконання неподаткових повинностей.

Ключовими властивостями, які визначають сучасну державну владу є легітимність, легальність і законність¹³⁶.

¹³⁶ Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Баїте, 2015. С. 299. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>

2. Інститути держави.

Термін «інститут держави» використовується у двох значеннях. У широкому розумінні – це один із соціальних інститутів, пов’язаний з виділенням публічної влади з суспільства. У вузькому – це самостійна організаційно-функціональна структура, що діє на основі правових норм і принципів та виконує особливу роль у цілісній структурі державного буття.

Інститути держави поділяються на організаційні та функціональні. До організаційних належать, зокрема, інститут президента, парламенту, уряду, а також місцевих органів виконавчої влади. До функціональних інститутів відносять інститути виборів і референдуму, адміністративного контролю та конституційного нагляду¹³⁷.

З точки зору юриспруденції, важливою вважається класифікація інститутів держави за принципом розподілу влади, яка поєднує як організаційні, так і функціональні моменти. В цьому контексті розрізняють: інститут законодавчої влади; інститут виконавчої влади; інститут глави держави; інститут судової влади; інститут контрольної влади.

В процесі історичного розвитку інститути держави зазнають змін: одні зникають (наприклад, інститут абсолютної монархії), а інші з’являються відповідно до нових потреб суспільства.

3. Механізм держави: поняття, структура, принципи.

Механізмом держави є цілісна ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ, підприємств, за допомогою яких виконуються завдання і функції держави¹³⁸.

Серед ознак механізму держави вчені виділяють:

- 1) цілісність та ієрархію;
- 2) первинними структурними частинами є державні органи і установи, пов’язані між собою засадами субординації та координації;
- 3) складається з людей, що спеціально займаються управлінням;
- 4) він є тією організаційною і матеріальною силою, за допомогою якої держава досягає конкретних результатів;
- 5) за допомогою механізму держави практично здійснюється влада і виконуються функції держави;

¹³⁷ Ковбасюк С. В. Інститут та інституціоналізація як вираження міждисциплінарного підходу в дослідженні державної влади. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2017. № 5. С. 31.

¹³⁸ Бистрик Г. Механізм держави в системі сучасних теоретико-правових досліджень. Юридична Україна. 2013. № 10. С. 10.

б) покликаний надійно гарантувати та охороняти законні інтереси і права громадян.

Структура механізму держави включає:

1) державний апарат;
2) державні установи і підприємства, які владними повноваженнями (за винятком їхніх адміністрацій) не володіють, але виконують загальносоціальні функції у сфері економіки, освіти, охорони здоров'я, культури, науки тощо;

3) державних службовців;

4) організаційні засоби і фінансові кошти, а також примусову силу, необхідні для забезпечення діяльності механізму держави.

Побудова і діяльність механізму сучасної держави здійснюється на основі наступних принципів:

1) принцип гуманізму;

2) принцип розподілу влад у побудові та функціонуванні державного апарату;

3) принцип гласності в діяльності державного апарату;

4) високий професіоналізм державних службовців і компетентність державних органів;

5) принцип законності;

б) принцип демократизму у формуванні та діяльності державних органів.

4. Система центральних органів держави:

а) парламент;

б) глава держави;

в) уряд.

Система центральних органів влади сучасної держави будується за принципом розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову. Окрім того, в ряді країн окремо виділяють аудиторську (контрольну), виборчу, установчу влади.

У сучасній державі законодавча влада, зазвичай, здійснюється на засадах представництва.

Основними функціями законодавчої влади є: представницька; установча; функція контролю та відповідальності.

В демократичній державі найвищий представницький та законодавчий органом – це парламент, який представляє суверенітет народу

і правомочний виражати волю народу у формі закону. Парламент, обраний на демократичних засадах і який виконує свої повноваження, є ключовою інституцією легітимної державної влади, а також засобом забезпечення політичної відкритості й публічного обговорення.

Глава держави – це конституційний орган і одночасно вищий посадовець держави, що представляє державу зовні й усередині країни, символ державності народу. Він покликаний забезпечувати узгоджене функціонування державних органів на користь єдиної владної волі народу і досягнення загальнодержавної мети.

На відміну від законодавчої влади, що носить первинний характер, уряд та виконавча влада в цілому мають за своєю сутністю вторинний (похідний), підзаконний характер.

Вищим колегіальним виконавчим органом держави є уряд. В унітарній державі утворюється один уряд. У федеральній державі існують федеральний уряд і уряди членів федерації.

Уряди бувають однопартійними, коаліційними, безпартійними. В першому випадку до них входять представники однієї партії, в другому – двох або декількох. Коаліційні формуються, зазвичай, у державах із парламентарною формою правління. Безпартійні уряди властиві військовим режимам та постсоціалістичним державам, де партійній системі властивий нерозвинений характер¹³⁹.

5. Судова та контрольна влада в сучасній державі.

Судова влада – незалежна влада, яка охороняє право, виступає арбітром у спорах про право, відправляє правосуддя.

В законодавстві закріплено такі основоположні демократичні засади здійснення судової влади, як рівність всіх перед законом і судом, участь у розгляді справи засідателів, присяжних, право підсудного на захист тощо.

У сучасному світі сформувалися дві основні моделі судових систем – змагальна та слідча. Головною ознакою змагальної моделі є відкритий диспут сторін перед судом. У цьому процесі ключову роль відіграють сторони, які контролюють перебіг справи та активно беруть участь у її розгляді. Суддя виконує функцію арбітра, який слідкує за дотриманням правил, але не втручається в з'ясування істини. Якщо

¹³⁹ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 463.

до справи залучені присяжні, то суддя не вирішує питання про винуватість чи невинуватість. Ця модель є типовою для країн із прецедентною правовою системою.

В слідчій системі провідна роль належить попередньому розслідуванню. Суддя самостійно аналізує матеріали справи, досліджує докази і прагне з'ясувати істину. У такій системі суд присяжних зазвичай не застосовується, а адвокати мають менш впливову роль у процесі. Цей підхід характерний для країн із нормативно-актною правовою системою.

На сьогоднішній день спостерігається тенденція до зближення цих двох моделей: елементи змагального процесу все частіше інтегруються в слідчі системи, і навпаки, що свідчить про еволюцію судової практики в напрямі більшої збалансованості.

6. Бюрократія і бюрократизм у механізмі держави.

Поняття «бюрократія» (від франц. «bureau» - стіл, канцелярія і грецьк. «kratos» - влада) буквально означає владу канцелярії, контори. Це явище соціальне, властиве тільки суспільству, нерозривно пов'язане з владою, як державною, так і недержавною. Вона має місце тільки за умови, що владний та підвладний суб'єкти розділені, відчужені один від одного (що особливо характерне для державної влади).

Є два загальні підходи до розуміння феномену бюрократії. Перший з них пов'язаний із німецьким соціологом Максом Вебером, який розглядав бюрократію як раціонально впорядковану систему управління, в якій справи вирішуються компетентними службовцями на належному професійному рівні у точній відповідності до законів та інших правил.

Згідно з іншим підходом, бюрократія трактується негативно – як небажане явище, що суперечить принципам демократії. Існує також третя, проміжна точка зору, яка визнає необхідність бюрократії для функціонування суспільства, але водночас звертає увагу на її негативні прояви – бюрократизм. Бюрократ наділений владою для ефективного управління на користь суспільства або колективу, але у бюрократа є й власні інтереси. Реальне неспівпадання суб'єкта влади і підвладних об'єктивно визначають і неспівпадання (неповний збіг) їх інтересів. Потенційно це неспівпадання таїть в собі небезпеку вико-

ристання владним суб'єктом даної йому влади в свою користь. Саме в цьому і полягає сутність бюрократизму¹⁴⁰.

Повністю викоренити бюрократизм (як в рамках конкретної владно-управлінської системи, так і в масштабі суспільства) можна, тільки позбавивши її названої об'єктивної основи шляхом переходу на принципово інший спосіб управління, а саме – на самоврядування, яке припускає збіг (повне або часткове) суб'єкта і об'єкту влади. Проте вказаний перехід є можливим не у всіх соціальних умовах, а також не для всіх владних систем. І в таких випадках повинна бути розроблена і застосовувана система тактичних заходів боротьби з бюрократизмом. Основне завдання цієї системи – створення стійкого зворотного зв'язку володарюю чого і підвладного суб'єктів.

Особливо небезпечною є бюрократизація правоохоронних органів держави (їх називають ще «правоохоронними»), адже вони в своїй діяльності використовують найбільш гострі прийоми державного владарювання і, орієнтуючись на формальні показники і інтереси своєї системи, можуть істотно ущемити життєво важливі інтереси людей.

7. Державне управління і місцеве самоврядування.

Місцеве самоврядування – це самостійна і під свою відповідальність діяльність населення з вирішення питань місцевого значення. Це самостійна недержавна форма народовладдя на місцях, тобто влада місцевої територіальної громади. Органи місцевого самоврядування є автономними, оскільки не підпорядковані ні одне одному, ні державі.

Можна виділити два провідні теоретичні підходи до взаємин державної влади і місцевого самоврядування.

Державна теорія місцевого самоврядування стверджує, що цей інститут виникає з ініціативи держави і тісно з нею пов'язаний. Натомість громадська теорія виходить з того, що органи місцевого самоврядування вважаються самостійними й функціонують незалежно від державної влади.

Однією з ключових проблем у цій сфері є розмежування повноважень між державними органами та органами місцевого самоврядування. У цьому процесі можна виокремити два рівні. Перший, базовий передбачає, що держава через законодавство визначає межі

¹⁴⁰ Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2021. С. 497.

компетенції між державною та муніципальною владою. Місцеве самоврядування є частиною системи публічної влади, також це влада підзаконна. Муніципальна влада не володіє суверенітетом, вона самостійна в рамках закону і в межах заданої законом компетенції. Другий рівень, факультативний допускає, що органи місцевого самоврядування можуть додатково брати на себе питання, які не належать до відання державних органів. Водночас це зовсім не безбережно розширює компетенцію місцевого самоврядування.

Іншою проблемою являється сумісне ведення органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Розділ справ на державні і місцеві часто виявляється умоглядним. З цією проблемою нерозривно пов'язана ще одна – співвідношення підзаконних актів держави і актів муніципальних органів¹⁴¹.

Отже, механізм державної влади постає як складне соціальне явище, у формуванні та функціонуванні якого проявляються як прогресивні, так і регресивні тенденції, який виступає як необхідним інструментом, так, і деякою мірою, гальмом розвитку держави та суспільства.

ТЕМА 29. ГРОМАДСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА

Мета: оволодіти знаннями стосовно категорій «політична система суспільства», «громадянське суспільство»; виокремити принципи та механізм взаємодії громадянського суспільства та держави; охарактеризувати державу та соціальне партнерство.

Питання:

1. Політична система суспільства: структура, функції, типологія.
2. Держава в політичній системі суспільства.
3. Громадянське суспільство: поняття та ознаки.
4. Принципи та механізм взаємодії громадянського суспільства та держави.
5. Держава та соціальне партнерство.

¹⁴¹ Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 312. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>

Теоретичний мінімум:

1. Політична система суспільства: структура, функції, типологія.

Політична система суспільства – це система об'єднань людей, які виражають інтереси соціальних спільнот та реалізують політичну владу або борються за її здійснення та утримання¹⁴².

Структура політичної системи складається із наступних блоків:

- 1) інституційний – суб'єкти політики;
- 2) нормативний – система політичних і правових норм та принципів, які регулюють відносини між суб'єктами політичної системи;
- 3) функціональний – політичні відносини, процес, діяльність, режим, які визначають ступінь участі суб'єктів політичної системи у формуванні та функціонуванні політичної влади;
- 4) ідеологічний – політична ідеологія, свідомість, культура та політичні погляди;
- 5) комунікативний – інтеграційні зв'язки між всіма елементами політичної системи суспільства, а також між партіями, суспільством і державою, між політичною та іншими системами, зокрема економічною, правовою.

Функції політичної системи – це дії, які сприяють підтриманню досягнутого стану суспільства і подальшому його розвитку.

Провідними функціями є: цілепокладальна; організаторська; інтеграційна; регулятивна; дистрибутивна; ідеологічна.

Крім того, існує численна кількість підходів до типології політичних систем. Найбільш поширеними є наступні:

- 1) залежно від типу культурної диференціації та культурної секуляризованості суспільства – примітивні, традиційні та сучасні;
- 2) за характером взаємодії із середовищем – відкриті та закриті;
- 3) за типом легітимності політичної влади – традиційні, легальні і харизматичні;
- 4) за змістом і формами управління – ліберально-демократичні, комуністичні, традиційні, авторитарно-консервативні;
- 5) залежно від способів здійснення функцій політичної системи – адміністративно-командні, змагальні та соціопримирні системи.

¹⁴² Назаренко О. А. Історія становлення політичної системи суспільства: теоретико-правовий аналіз. Право і суспільство. 2017. №3. С. 32. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/3_2017/part_1/8.pdf

2. Держава в політичній системі суспільства.

Серед усіх інститутів політичної системи провідним інститутом є держава. Її місце і роль в політичній системі суспільства зумовлене такими ключовими аспектами:

- 1) держава організує та формалізує політичну систему;
- 2) має в своєму розпорядженні розгалужену систему юридичних засобів, які впливають на найбільш значущі суспільні відносини;
- 3) державна влада є центром, навколо якого обертається світ політичних явищ;
- 4) держава – це політична самоорганізація всього суспільства;
- 5) держава здійснює узгодження та інтеграцію різноманітних інтересів шляхом видання нормативно-правових актів, які встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки;
- 6) вплив держави на суспільство здійснюється за допомогою спеціального апарату управління: законодавчих, виконавчих, судових, контрольно-наглядових органів;
- 7) держава представляє суспільство на міжнародній арені, від його імені проводить зовнішню політику¹⁴³.

Відповідно до законодавства України об'єднання громадян можуть існувати у двох основних організаційних формах: політичні партії та громадські організації.

Особливими видами таких об'єднань є релігійні організації та професійні спілки, діяльність яких регламентується спеціальними законами. У деяких зарубіжних державах також поширені інші форми об'єднання громадян, зокрема громадські рухи та ініціативи.

3. Громадянське суспільство: поняття та ознаки.

Термін «громадянське суспільство» вперше зустрічається у працях Арістотеля, який називав його *politike koinonia*, тобто політична спільнота.

Цікавим є трактування формування громадянського суспільства мислителем Адамом Фергюссоном. Він розглядав його як тип політичного порядку, який захищає та удосконалює ремесло, культуру і «громадянський дух» через регулярне правління, правові норми і систему збройної оборони.

¹⁴³ Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. С. 501.

Іммануїл Кант підкреслював людський вимір громадянського суспільства. На його думку, це суспільство, що базується на загально-людських правах, що виходять за рамки будь-яких приватних правових або політичних систем¹⁴⁴.

У структурному плані під громадянським суспільством варто розуміти сукупність вільних індивідів, недержавних об'єднань громадян і сфера відносин між ними, незалежна від держави, що включає наступні компоненти:

1) вільні, рівноправні, самостійні індивіди. Центальною фігурою громадянського суспільства є людина як особистість разом із її приватними інтересами і потребами, які реалізуються без втручання держави;

2) недержавні об'єднання індивідів. Потреби особи виражаються та здійснюються через відповідні компоненти громадянського суспільства, як от сім'я, церква, профспілки, партії, культурні об'єднання, наукові асоціації;

3) суспільні відносини між індивідами та їх об'єднаннями, що розвиваються на основі рівності та самоврядування. Це різноманітні взаємозв'язки: господарські, економічні, сімейно-споріднені, етнічні, релігійні, правові, політичні. Підкреслимо, що тут переважають не вертикальні (по підлеглості), а горизонтальні (рівнопартнерські та конкурентні) зв'язки.

4. Принципи та механізм взаємодії громадянського суспільства та держави.

Громадянське суспільство переважно охоплює соціально-економічну й особистісну сферу життя, яка функціонує без прямого втручання з боку держави. Водночас воно невід'ємно пов'язане з державою та може існувати лише в умовах суспільства, що має державну організацію.

По-перше, деякі інститути одночасно належать як до громадянського суспільства, так і до держави (політичні партії є водночас елементами обох структур).

По-друге, межа між державою та громадянським суспільством часто є нечіткою. Держава передає частину своїх функцій суспільству, з

¹⁴⁴ Куракін О. М., Романов М. Ю. Генеза поняття «громадянське суспільство». Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право». 2015. Вип. 35. С. 29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_35%281.1%29__9

іншого боку – розширює власні повноваження, втручаючись у сфери, які раніше були недоступними, як-от регулювання економіки чи захист від домашнього насильства в межах сім'ї.

По-третє, громадянське суспільство повинне виконувати функцію контролю за державою, оскільки остання має тенденцію до розширення своїх повноважень і домінування над суспільством.

Ідеалу громадянського суспільства відповідає правова держава – система органів та інститутів, які гарантують і захищають нормальне функціонування громадянського суспільства.

Провідні принципи взаємодії між громадянським суспільством і правовою державою такі:

- 1) визнання державою економічного, політичного та ідеологічного плюралізму суспільства;
- 2) безумовне визнання і захист державою прав людини і громадянина, невтручання держави в приватне життя громадян;
- 3) взаємні обов'язки і відповідальність особи та держави;
- 4) взаємна відмова суспільства і держави від використання насильницьких, незаконних дій;
- 5) прагнення до соціального миру, партнерства та національної згоди¹⁴⁵.

5. Держава та соціальне партнерство.

Соціальним партнерством вважається добровільна і рівноправна взаємодія між найманими працівниками, бізнесменами й державою в цілях соціального миру, прогресу, ефективної економіки, захисту прав та інтересів трудящих.

Головними суб'єктами соціального партнерства є:

- 1) держава і створені нею для цієї мети установи;
- 2) бізнес, тобто працедавці та їх об'єднання;
- 3) наймані робітники та їх об'єднання.

Роль держави у соціальному партнерстві обумовлюється тим, що вона створює та підтримує його правові та політичні основи, зокрема нормативно-правову базу. В інституційному вимірі участь держави в реалізації соціального партнерства проявляється через створення та функціонування внутрішньодержавних, регіональних і міжнародних органів, серед яких:

¹⁴⁵ Чумаков Д. Д. Проблема розвитку громадянського суспільства в Україні в контексті його взаємодії з інститутом держави. Грані. 2014. № 6. С. 134.

- ради (комісії) соціального партнерства, до яких входять представники бізнесу, держави і найманих робітників;
- Економічна і Соціальна Рада Європейського Союзу;
- Міжнародна Організація Праці.

В загальному механізм соціального партнерства виглядає наступним чином:

- щодо суспільства держава бере на себе відповідальність за соціальні гарантії, одержуючи натомість легітимність влади та суспільну підтримку;

- стосовно підприємців держава забезпечує гарантії прав власності, сприятливий підприємницький клімат, підтримку національного бізнесу в зовнішньому світі, одержуючи натомість підтримку з боку підприємців, строге дотримання встановлених державою норм і правил;

- щодо найнятих робітників бізнес зобов'язується забезпечити їх благополуччя;

- стосовно бізнесу наймані робітники зобов'язуються утриматися від явно деструктивних способів захисту своїх прав та інтересів;

- баланс між суспільством і капіталом будується за принципом: соціально відповідальна поведінка підприємців в обмін на суспільну підтримку його інтересів, цілей і дій¹⁴⁶.

ТЕМА 30. ДЕМОКРАТИЧНА, СОЦІАЛЬНА І ПРАВОВА ДЕРЖАВА

Мета: сформувати знання про демократичну державу, правову державу, соціальну державу; пояснити становлення та розвиток концепції правової та соціальної держави; оволодіти знаннями щодо співвідношення демократичної, соціальної та правової держави.

Питання:

1. Поняття та ознаки демократичної держави.
2. Становлення та розвиток концепції правової держави.
3. Поняття та ознаки правової держави.

¹⁴⁶ Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння. Київ: ПАРАПАН, 2008. С. 204.

4. Становлення та розвиток концепції соціальної держави.
5. Поняття та ознаки соціальної держави.
6. Співвідношення демократичної, соціальної та правової держави.

Теоретичний мінімум:

1. Поняття та ознаки демократичної держави.

Уперше слово «демократія» було вжите давньогрецьким істориком Геродотом, а найвідоміше його формулювання належить американському президенту Авраму Лінкольну: «Демократія – це правління народу, вибране народом і для народу»¹⁴⁷.

В сучасному правовому та політичному контексті поняття «демократія» означає:

- 1) особливу форму організації державної влади;
- 2) устрій будь-якої організації, заснований на принципах рівноправ'я її членів, періодичній виборності органів управління і ухваленні в них рішень більшістю голосів;
- 3) світогляд, заснований на ідеалах свободи, рівності, поваги прав людини і меншин, народного суверенітету;
- 4) соціальний рух з метою втілення в життя ідеалів демократії.

У контексті сучасного правознавства, демократією вважається такий тип держави, коли громадяни мають реальну можливість брати участь у формуванні й функціонуванні апарату органів державної влади та місцевого самоврядування, здійсненні контролю над його діяльністю.

Головними принципами демократії є:

- 1) плюралізм у всіх сферах суспільного життя;
- 2) свобода слова, а також гласність діяльності всіх суб'єктів політики, забезпеченням чого є свобода ЗМІ;
- 3) виборність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- 4) підпорядкування меншості більшості при ухваленні рішень;
- 5) врахування думки й захист меншості.

2. Становлення та розвиток концепції правової держави.

В процесі формування концепції правової держави загалом виділяють дві ключові парадигми: Античність і Новий час. У період Ан-

¹⁴⁷ Петришин О. В. Демократія як основоположний принцип сучасного конституційного ладу України. Право України. 2013. № 8. С. 319.

тичності філософські вчення не розмежовували поняття «держава» та «суспільство», а саме розуміння права було тісно пов'язане з релігійними та міфологічними уявленнями.

З погляду сучасної правової науки, античне розуміння верховенства права має суттєвий недолік – у ньому відсутні положення про права особистості, які сьогодні вважаються фундаментальною ознакою та ключовою метою правової держави.

Терміном «правова держава» в ХІХ ст. позначалося те саме, що й конституційна держава, тобто держава, яка зв'язана рамками конституції¹⁴⁸.

Новий крок в утвердженні концепції правової держави зробив Альберт Венн Дайсі, англійський конституціоналіст, який розробив три принципові положення правління права:

- 1) абсолютна протилежність закону свавільному правлінню;
- 2) рівність усіх – громадян та чиновників перед законом;
- 3) конституція як наслідок прав громадян, що забезпечуються судовим захистом.

Ідея правової держави була розвинута у працях відомих українських правознавців, зокрема Станіслава Дністрянського та Миколи Палієнка. На думку Богдана Кістяківського, ще одного визначного українського юриста, правова держава є конституційною державою.

У ХХ столітті ця концепція отримала офіційне закріплення у конституціях багатьох країн. Зокрема, у Конституціях Німеччини, Іспанії та України ідея правової держави закріплена безпосередньо, тоді як в Австрії, Греції та Франції – опосередковано. Проте навіть у тих державах, де термін «правова держава» не закріплено формально, її принципи реалізуються через правовий статус особи, а також систему та діяльність органів державної влади.

3. Поняття та ознаки правової держави.

Правова держава виступає як такий тип держави, влада якої ґрунтується на праві, обмежується за допомогою права і здійснюється у правових формах. При цьому право грає пріоритетну роль тільки тоді, коли воно є мірою свободи й справедливості всіх та кожного індивіда

¹⁴⁸ Засць А. Концепції правової держави і верховенства права в українській правовій доктрині. Право України. 2013. № 9. С. 255.

окремо, коли діючі закони реально служать інтересам народу, а їх реалізація втілює справедливість¹⁴⁹.

Основними ознаками правової держави вважаються:

1) пріоритет прав і свобод особи, гарантованих державою й реалізовуваних громадянами, рівність громадян перед законом, доступність правового захисту для кожного громадянина, обмеження втручання держави в сферу приватної ініціативи. Права та свободи людини та громадянина визначають сенс, зміст законів, діяльність державної влади;

2) верховенство права (в широкому сенсі) і правового закону (у вузькому сенсі слова). Правовим вважається тільки той закон, що містить рівну для всіх міру свободи та справедливості;

3) демократичний легальний спосіб формування влади. Органи влади правової держави, як правило, формуються шляхом вільних загальних виборів, а призначення на державні посади здійснюються згідно із законом прозорою процедурою;

4) розподіл влади. Кожна з гілок влади формується і діє в певній незалежності одна від однієї;

5) зв'язаність влади правом. Влада правової держави діє за принципом: «Дозволене лише те, що безпосередньо передбачене законом»;

6) високий рівень загальної та правової культури громадян;

7) взаємна відповідальність держави та особи. Відповідальність особи перед державою виражається в дотриманні заборон і виконанні обов'язків, а також в обмеженнях у разі правопорушень. Проте тільки в правовій державі існує відповідальність державної влади перед особою у разі порушення державою прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина;

8) гідне положення суду в суспільстві і державі. Суд може виступати арбітром у взаєминах між громадянами та державою.

4. Становлення та розвиток концепції соціальної держави.

Як правова, так і соціальна держава мають спільну мету – забезпечення добробуту людини та суспільства, що зближує концепції правової та соціальної держави.

Ідея соціальної державності виникла наприкінці XIX – на початку XX ст., тобто пізніше, ніж концепція правової держави, як реакція на

¹⁴⁹ Лафітський В. Правова держава і фактори її розвитку в порівняльноправовому вимірі. Право України. 2013. № 3–4. С. 174.

соціально-економічні зміни в буржуазному суспільстві. У цей період почали конфліктувати два ключові принципи – свободи та рівності.

У межах теоретичних підходів сформувалися два напрями. Один з них, представлений Адамом Смітом, Джоном Стюартом Міллем, Джоном Локком та іншими, які наголошували на цінності індивідуальної свободи. Вони були переконані, що основне завдання держави – охороняти свободу людини від будь-якого втручання, зокрема з боку самої держави. Водночас вони визнавали, що така свобода неминуче призводить до соціальної нерівності, але розглядали свободу як вищу цінність, порівняно з рівністю.

Інший підхід, уособлений ідеями Жан-Жака Руссо, також визнавав значення особистої свободи, але водночас ставив принцип рівності на перше місце. На його думку, саме держава повинна гарантувати та забезпечувати цю рівність¹⁵⁰.

5. Поняття та ознаки соціальної держави.

Соціальною є держава, політика якої направлена на створення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток особистості.

Такий тип держави можливий лише за умови високого рівня економічного розвитку, при якому структура економіки відповідає соціальній спрямованості державної політики¹⁵¹.

Основними ознаками соціальної держави являються:

1) могутній економічний потенціал, який дозволяє здійснювати заходи по перерозподілу доходів, не обмежуючи істотно положення власників;

2) соціально орієнтована структура економіки, яка передбачає існування різних форм власності із значною часткою власності держави в потрібних областях господарства;

3) яскраво виражена соціальна спрямованість політики держави, що виявляється в розробці різноманітних соціальних програм та пріоритетності їх реалізації;

4) наявність у держави цілей встановлення загального блага, утвердження соціальної справедливості, забезпечення кожному гро-

¹⁵⁰ Погребняк С. Соціальна держава: обґрунтування концепції. Вісник Академії правових наук України. 2011. № 2. С. 20.

¹⁵¹ Тищенко О. Соціальні стандарти в Україні: проблеми євроінтеграції. Право України. 2016. № 8. С. 28.

мадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, рівних стартових можливостей для самореалізації особи;

5) розвинена система правового регулювання в соціальній сфері.

6. Співвідношення демократичної, соціальної та правової держави.

Існує два основні підходи до співвідношення правової і соціальної держави. Відповідно до першого, ці два типи держав є несумісними. Правова держава ґрунтується на принципі юридичної рівності всіх громадян. Верховенство права передбачає, що кожна особа отримує справедливу винагороду відповідно до свого внеску в спільну справу. Натомість соціальна держава акцентує увагу на наданні пільг окремим соціальним групам, часто тим, чий внесок в суспільне життя нижчий за середній рівень¹⁵².

Другий підхід, навпаки, стверджує, що правова держава може бути тільки соціальною, а соціальна держава не може не бути правовою. Сучасні демократичні держави прагнуть досягти балансу між правовими й соціальними засадами у своїй політиці. Незалежно від підходу, про соціальну державу можна говорити лише тоді, коли соціальна орієнтація стає визначальним вектором її діяльності.

Взаємозв'язок демократії та правової держави доцільно описати як послідовний розвиток: демократія є етапом на шляху до правової державності, а правова держава, поглинаючи демократичну, не лише зберігає демократичні принципи, а й розкриває їх у новій якості. Відтак правова держава за своєю суттю не може бути недемократичною.

Інакша картина спостерігається у співвідношенні між соціальною державою і демократією. Історія знає приклади недемократичних чи навіть тоталітарних спільнот із розвиненими елементами соціальної держави (Італія за часів Муссоліні). Однак у довгостроковій перспективі відсутність демократії призводила до краху соціальної державності.

Таким чином, справжня соціальна держава можлива лише за умов демократичного ладу, існування громадянського суспільства та правової системи в сучасному розумінні цього поняття.

¹⁵² Шульженко Ф. П. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації. Київ: КНЕУ, 2007. С. 384.

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Загальна теорія права та держави як наука та навчальна дисципліна

1. Поняття юридичної науки і юриспруденції. Система юриспруденції. Функції юриспруденції.
2. Предмет та об'єкт юриспруденції.
3. Поняття та зміст методології юриспруденції: парадигми, концепції, методи, принципи, підходи.

Теми рефератів:

1. Система юриспруденції.
2. Теорія права і теорія держави

Тема 2. Походження права

1. Огляд теорій походження права.
2. Соціальне регулювання у первісному суспільстві.
3. Шляхи становлення права.
4. Відмінності права від соціального регулювання у первісному суспільстві.

Теми рефератів:

1. Станове (корпоративне) право як етап розвитку права.
2. Ідеалістичні теорії походження права.

Тема 3. Основні вчення про право

1. Праворозуміння: поняття, зміст, типи.
2. Різноманітність підходів до права.
3. Основні школи права.

Теми рефератів:

1. Праворозуміння, розуміння права та розуміння в правовій сфері.
2. Ціннісно-нормативна теорія права.

Тема 4. Право та його властивості

1. Визначення та основні властивості права. Сутність права.
2. Природне, позитивне та об'єктивне право.
3. Принципи права.
4. Функції права.

Теми рефератів:

1. Праворозуміння та розуміння права, розуміння в правовій сфері
2. Ціннісно-нормативна теорія права

Тема 5. Право і держава в їхньому співвідношенні

1. Єдність і відмінності держави і права.
2. Типи зв'язків між правом і державою: функціонально-координаційні, причинно-наслідкові.
3. Тоталітарна, ліберальна, прагматична моделі взаємодії права і держави.

Теми рефератів:

1. Правові форми обмеження державної влади.
2. Співвідношення права і держави в сучасній Україні.

Тема 6. Право в системі соціального регулювання

1. Соціальне регулювання: поняття та види.
2. Поняття і види норм. Різновиди соціальних норм.
3. Співвідношення права та інших соціальних норм.
4. Нормативні акти: поняття та види.

Теми рефератів:

1. Співвідношення права та моралі
2. Індивідуальне правове регулювання

Тема 7. Норми права

1. Поняття та ознаки норми права (правової норми).
2. Структура норми права.
3. Способи викладення правових норм.

4. Класифікація правових норм.

Теми рефератів:

1. Поняття та ознаки правової норми
2. Концепції структури правової норми

Тема 8. Система права

1. Система права та її складові.
2. Галузі права та інститути права.
3. Інші підстави для побудови системи права (публічне та приватне право; матеріальне та процесуальне право).
4. Співвідношення національного, міжнародного та регіонального (інтегративного) права.
5. Система законодавства та її співвідношення із системою права.
6. Дія нормативно-правового акту у часі, у просторі та за колом осіб. Зворотна та переживаюча сила закону.

Теми рефератів:

1. Інкорпорація права
2. Правові спільності та їх структура

Тема 9. Форми (джерела) права

1. Поняття та види джерел права.
2. Правовий звичай та його місце в сучасному праві.
3. Юридичний прецедент.
4. Нормативно-правовий акт.
5. Нормативний договір.
6. Священні книги (тексти).
7. Юридична доктрина і коментар до юридичних текстів.

Теми рефератів:

1. Ієрархія джерел права
2. Юридична доктрина в Україні

Тема 10. Нормативно-правовий акт – основна форма права сучасних держав

1. Ознаки та види нормативно-правових актів.
2. Закони і підзаконні акти: поняття і види
3. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб.
4. Система законодавства та її співвідношення з системою права.

Теми рефератів:

1. Сфери дії нормативно-правових актів.
2. Ієрархія нормативно-правових актів в Україні.

Тема 11. Правоутворення і правотворчість

1. Правоутворення та правотворчість.
2. Функції правотворчості.
3. Принципи нормотворчості.
4. Стадії нормотворчої діяльності.
5. Види нормотворчості.

Теми рефератів:

1. Нормотворча техніка.
2. Консолідація як вид систематизації нормативно-правових актів.

Тема 12. Правові відносини

1. Поняття, ознаки і види правових відносин.
2. Структура правовідносин.
3. Поняття суб'єктивного права та юридичного обов'язку.
4. Структура суб'єктивного права та юридичного обов'язку.
5. Суб'єктивне право та законний інтерес.
6. Види суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.
7. Передумови правовідносин. Юридичні факти.

Теми рефератів:

1. Теорія абсолютних правовідносин
2. Фактичні склади: структура та ознаки

Тема 13. Реалізація та застосування права

1. Поняття та ознаки реалізації права.
2. Форми реалізації права.
3. Поняття та ознаки застосування права.
4. Основні вимоги належного застосування права.
5. Процес (стадії) правозастосовчої діяльності.
6. Правозастосовчий акт.

Теми рефератів:

1. Акти реалізації права: поняття та види
2. Ідеологія правозастосування

Тема 14. Тлумачення права

1. Тлумачення норм права та його значення у процесі реалізації права.
2. Види тлумачення норм права за суб'єктами.
3. Способи (прийоми) тлумачення норм права.
4. Види юридичного тлумачення за об'ємом.
5. Інтерпретаційні акти (акти тлумачення норм права).
6. Прогалини у позитивному праві та способи їх подолання.
7. Юридичні колізії та способи їх подолання.

Теми рефератів:

1. Тлумачення договору.
2. Герменевтичне тлумачення права.

Тема 15. Правова поведінка

1. Поняття та види правової поведінки.
2. Правомірна поведінка: поняття, види, мотиви.
3. Правопорушення: поняття, ознаки, види, склад.
4. Зловживання правом та його ознаки.
5. Об'єктивно протиправне діяння та його ознаки.
6. Причини правопорушень та шляхи їх усунення.

Теми рефератів:

1. Принцип незловживання правом
2. Правова активність особистості

Тема 16. Поняття і види юридичної відповідальності

1. Поняття та ознаки юридичної відповідальності.
2. Принципи юридичної відповідальності.
3. Функції юридичної відповідальності.
4. Види юридичної відповідальності.
5. Обставини, що виключають юридичну відповідальність, і підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Теми рефератів:

1. Концепція відновної як правововідносини
2. Проспективна юридична відповідальність

Тема 17. Юридична практика та юридичний процес

1. Поняття, ознаки і зміст юридичного процесу.
2. Вимоги до юридичного процесу.
3. Стадії юридичного процесу.
4. Види юридичного процесу.

Теми рефератів:

1. Юридичні алгоритми.
2. Юридичні конструкції: поняття і види.

Тема 18. Правосвідомість і правова культура

1. Поняття та структура правосвідомості.
2. Правосвідомість і право: спільне та відмінне.
3. Рівні та види правосвідомості.
4. Правова культура: поняття, структура, види.
5. Правова соціалізація і правове виховання.
6. Поняття та види деформації правосвідомості.

Теми рефератів:

1. Правова культура студентів-юристів
2. Аксиоми правосвідомості

Тема 19. Правові засоби та механізм правового регулювання

1. Поняття, структура та стадії механізму правового регулювання.
2. Правові засоби та типи правового регулювання.
3. Правові аксиоми, презумпції, фікції.
4. Правові акти, їх види і співвідношення.
5. Пільги, імунітети, заохочення та обмеження в праві.

Теми рефератів:

1. Механізм дії права та його складові.
2. Надзвичайний правовий режим.

Тема 20. Верховенство права, законність і правопорядок

1. Поняття і принципи (вимоги) законності.
2. Загальносоціальні та спеціально-юридичні гарантії законності.
3. Правопорядок: поняття та загальна характеристика.
4. Міжнародний і світовий правопорядок.

Теми рефератів:

1. Історичні витоки верховенства права.
2. Проблеми формування світового правопорядку.

Тема 21. Право і людина. Права людини

1. Поняття, ознаки та структура правового статусу.
2. Правовий статус особистості.
3. Покоління прав людини.
4. Права і свободи людини і громадянина.
5. Правовий статус колективних суб'єктів.
6. Правовий статус народу та інших етнічних груп.

7. Правовий статус держави.

Теми рефератів:

1. Права людини в порівняльному вимірі.
2. Дотримання конституційних прав та свобод в умовах воєнного стану.

Тема 22. Ціннісна характеристика права

1. Цінності та їх класифікація. Правова аксіологія.
2. Інструментальна цінність права. Цінності права.
3. Власна цінність права. Правові цінності.
4. Соціальна та особистісна цінність права.
5. Право як цінність культури та цивілізації

Теми рефератів:

1. Життя людини як цінність права.
2. Принцип справедливості в системі правових цінностей.

Тема 23. Правові системи та правові сім'ї

1. Поняття та багатоманітність правових систем.
2. Типологізація правових систем сучасності.
3. Критерії типологізації правових систем сучасності.
4. Основні правові сім'ї.

Теми рефератів:

1. Компаративістика: поняття та основні завдання.
2. Глобальна правова система.

Тема 24. Виникнення держави

1. Основні теорії походження держави.
2. Багатофакторний підхід до походження держави.
3. Шляхи (форми) виникнення держави.
4. Похідне виникнення держави: основні форми.

Теми рефератів:

1. Багатофакторна теорія походження держави
2. Держава та державність

Тема 25. Поняття, ознаки, сутність та типологія держави

1. Поняття держави. Ознаки та атрибути держави.
2. Сучасні підходи до вивчення держави.
3. Основні критерії типології держав.
4. Історичні типи держав.

Теми рефератів:

1. Скарбниця як критерій класифікації держав
2. Поняття сильної держави

Тема 26. Функції держави

1. Поняття і види функцій держави.
2. Форми та методи здійснення функцій держави.
3. Співвідношення понять «функції держави» і «державна політика».

Теми рефератів:

1. Номенклатура функцій сучасної держави
2. Інтеграційна функція сучасної держави

Тема 27. Форми держави

1. Поняття та структура форми (устрою) держави.
2. Форма правління: поняття та види.
3. Форма державного устрою: поняття та види.
4. Державний режим: поняття та види.

Теми рефератів:

1. Нетипові форми правління
2. Співвідношення державного та політичного режиму

Тема 28. Державна влада і механізм держави

1. Поняття та ознаки державної влади.
2. Інститути держави.
3. Механізм держави: поняття, структура, принципи.
4. Система центральних органів держави:
 - а) парламент;
 - б) глава держави;
 - в) уряд.
5. Судова та контрольна влада в сучасній державі.
6. Бюрократія і бюрократизм у механізмі держави.
7. Державне управління і місцеве самоврядування.

Теми рефератів:

1. Легітимна та нелегітимна державна влада
2. Інститути контрольної влади України

Тема 29. Громадянське суспільство і держава

1. Політична система суспільства: структура, функції, типологія.
2. Держава в політичній системі суспільства.
3. Громадянське суспільство: поняття та ознаки.
4. Принципи та механізм взаємодії громадянського суспільства та держави.
5. Держава та соціальне партнерство.

Теми рефератів:

1. Поняття політичного плюралізму у сучасній державі
2. Зародження ідей громадянського суспільства

Тема 30. Демократична, правова і соціальна держава

1. Поняття та ознаки демократичної держави.
2. Становлення та розвиток концепції правової держави.
3. Поняття та ознаки правової держави.
4. Становлення та розвиток концепції соціальної держави.
5. Поняття та ознаки соціальної держави.
6. Співвідношення демократичної, соціальної та правової держави.

Теми рефератів:

1. Верховенство права та правова держава
2. Правова та конституційна держава

РЕКОМЕНДОВАНИЙ ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ

Основні джерела:

1. Державознавство: підручник / Володимир Сухонос, Віктор Сухонос, Анатолій Куліш, Руслан Білокінь; за ред. Володимира Сухоноса. Суми: Університетська книга, 2021. 493 с. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/81534>
2. Загальна теорія держави і права /За ред. М.В.Цвіка, В.Д.Ткаченка, О.В.Петришина. – Харків: Право, 2002. – С.164-173.
3. Загальна теорія права : підручник / М. С. Кельман, В. М. Страонов. – Вид. 6-те, доп. – Херсон : ОЛДІ-ПЛІОС, 2020. – 742 с. URL: <https://ekhssuir.kspu.edu/server/api/core/bitstreams/5c38e879-10fc-44bc-8567-3b316e10c41e/content>
4. Загальна теорія права. Нормативний курс / за ред. С. В. Бобровник. Київ : Юрінком Інтер. 2022. 596 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/zagalna-teoriya-prava-akademichniy-kurs.pdf?srsltid=AfmBOoqLQwBysuoSikXISBkxhacnjsAeBDPFUvVWSiAdMvQSsVIGqnhV&srsltid=AfmBOoqdXSuiP5HMZm4Vfr4u5NdylNve_TsQvCLosVH9Uyya-fepXLYf
5. Загальна теорія права: підручник / за ред. М. І. Козюбри. Київ: Баїте, 2015. 392 с. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true>
6. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
7. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2015. 488 с.
8. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести. К.: Юрінком Інтер, 2021. 584 с.
9. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, А. П. Овчиннікова та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. О. : Фенікс, 2019. 420 с.
10. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: Навч. посібник. Львів: Медицина і право, 2021. 256 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3fmb_finan/Rabinovych_theory_philosophy_prava_posibnik_2021.pdf

11. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 4-ге вид., допов. і перероб. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2014. 524 с.

12. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Харків: Еспада, 2006. – С.251-253.

13. Тетарчук І. Теорія держави і права. Навчальний посібник для підготовки до іспитів. Київ: Центр учбової літератури. 2021. 184 с. URL: <http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/bitstream/123456789/3344/1/2021-%D0%A2%D0%95%D0%9E%D0%A0%D0%86%D0%AF%20%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%96%D0%90%D0%92%D0%98%20%D0%86%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%90%20%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>

14. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с. Теорія держави і права / Фатхутдінова О.В., Куненко І.С., Максимова Л.О., Хлабистова К.В. Київ: КНТ, 2022. 328 с. URL: <http://dSPACE.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3293>

15. Українська правнича енциклопедія / Тертишник В.М., Фоменко А.Є. Наливайко Л.Р., Ченцова В.В. Київ: Алерта, 2023. 768 с.

Допоміжні джерела:

16. Арістова І. В. Система права України в умовах інформаційного суспільства та цифрової економіки. Приватне та публічне право. 2020. № 3. С. 44-51. URL: http://pp-law.in.ua/archive/3_2020/11.pdf

17. Бандура О. Основні цінності права як система. Право України. 2008. № 5. С. 14–20.

18. Барандич С. Правозастосування в сучасному вимірі юридичної науки. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2014. № 4. С. 1– 7. URL: <http://www.chasopysnapu.pg.gov.ua/chasopys/ua/pdf/4-2015/barandych.pdf>

19. Бариська Я. О., Лемак В. В. Фактори, які впливають на форму державного правління. Форум права. 2012. № 4. С. 61–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_11

20. Басай О. В. Поняття юридичних фактів: теоретичний аспект. Прикарпатський юридичний вісник. 2014. № 3. С. 8–16.

21. Биков О. М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М.

Корецького НАН України, 2001. 225 с.

22. Бистрик Г. Механізм держави в системі сучасних теоретико-правових досліджень. Юридична Україна. 2013. № 10. С. 8–14.

23. Бірюкова А. Співвідношення звичаю та закону: історичний аналіз. Право України. 2008. № 3. С. 41–44.

24. Богачова Л. Л. Вимоги до підзаконного нормативно-правового акта як офіційного документа. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція». 2017. Вип. 29. С. 16–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_29%281%29_6

25. Богачова Л. Л. Нормативно-правовий акт як джерело національного та європейського права. Альманах міжнародного права. 2016. Вип. 14. С. 4–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2016_14_4

26. Богачова Л. Л. Система європейського та національного права. Державне будівництво і місцеве самоврядування. 2012. Вип. 24. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/2035>

27. Богачова Л. Л., Магда Є. В. Правова система України: сучасний стан та тенденції розвитку. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 4. С. 28–30. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/6.pdf

28. Божко В. М. Аналіз теорій походження держави. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. 2007. №9. С. 12–19.

29. Бондар Н. А., Стрельник В. В. Методологія наукового дослідження теоретико-правових факторів впливу на розвиток юридичної освіти в умовах глобалізації. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 2. С. 102–105.

30. Борщенко В. В., Пілюк С. В. Правова природа новітніх прав людини. Актуальні питання у сучасній науці. 2023. Випуск 1 (7). С. 245–252.

31. Бостан С. К. Форма державного правління: закономірності, тенденції, особливості розвитку. Право України. 2014. № 8. С. 27–38.

32. Братасюк М. Г. Реалізація права: доктринальний аспект. Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. 2010. № 2. С. 85–95.

33. Валігура К. Механізм правового регулювання: методологічний аспект. Visegrad journal on human rights. 2016. № 2/1. С. 17–22.

34. Ватаманюк Л., Гарасимів Т. Проблема пізнання права: гносеологічні межі та можливості. Вісник Національного університету

«Львівська політехніка». Юридичні науки. 2017. № 861. С. 83-87.

35. Вовк Д. Релігійна традиція у праві: аспекти загальнотеоретичного розуміння. Вісник Академії правових наук України. 2012. № 3. С. 44-53.

36. Гайова О. В. Поняття «закон»: загальнотеоретична характеристика. Митна справа. 2010. № 4. Ч. 2. С. 200-204.

37. Галуцько В. В. Професійно-правове тлумачення права. Форум права. 2011. № 2. С. 151–154. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_25

38. Гетьман Є. А. Нормотворча діяльність органів виконавчої влади: поняття, сутність, основні ознаки. Європейські перспективи. 2013. №6. С. 42– 47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2013_6_9

39. Горбатенко В. Право як форма регулювання соціальних відносин. Право України. 2014. № 5. С. 22–30.

40. Гуртова, К. М. Правовий статус людини і громадянина в Україні / Ксенія Миколаївна Гуртова, Анна Олександрівна Кабацька // Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : тези доп. X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 27-й річниці створення Харків. нац. ун-ту внутр. справ (м. Харків, 19 листоп. 2021 р.) / МВС України, МОН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». – Харків : ХНУВС, 2021. – С. 276-277. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/17116>

41. Данильян О. Г., Петришин О. В. Демократична правосвідомість: ознаки, передумови становлення та тенденції втілення в українському соціумі. Вісник Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого. 2010. № 5. С. 61–71.

42. Дашковська О. Інтерпретаційні акти органів судової влади (на прикладі актів конституційного судочинства). Вісник Академії правових наук України. 2011. № 2. С. 26–34.

43. Дашковська О. О. Юридична особа як суб'єкт правовідносин: загальнотеоретичний підхід. Порівняльно-аналітичне право: електрон, фахове наук, видання. 2013. №3–2. С.21–24. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/5223>

44. Джураєва О. О. Поняття та ознаки функцій сучасної держави. Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. О.: Юрид. л-ра, 2005. Вип. 25. С. 143–149.

45. Дуднік Р. М. Ознаки галузей українського права. Науковий

вісник Херсонського державного університету. 2016. Вип 2. Т. 1. С. 29–32.

46. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень : монографія / В. В. Дудченко. О. : Юрид. л–ра, 2006. 301 с.

47. Дудченко В. В. Універсалізація сучасного права. Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 41-43. URL: <https://hdl.handle.net/11300/25977>

48. Дудченко В. В. Ціннісний вимір юридичної техніки. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчяпроголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ.конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 44-46. URL: <https://hdl.handle.net/11300/15397>

49. Дудченко В. В., Пасечник О. В. Теоретичні засади міжнародно-правових механізмів комунікації сучасних держав. Держава і право. 2022. Вип. 92. С. 15-25. DOI: 10.33663/1563-3349-2022-92-15

50. Євграфова Є. Інший погляд на дослідження структури і системи права. Вісник Академії правових наук України. 2012. № 4. С. 52–64.

51. Завальнюк В. В. Антропологізація права: традиції та сучасність : моногр. Одеса: Юрид. л-ра, 2018. 348 с.

52. Завальнюк В. В. Антропологічні витоки ефективності норм права / В. В. Завальнюк // Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 1 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. - Одеса : Юридична література, 2016. - С. 47-49.

53. Завальнюк В. В. Соціологічні методи антропологічного дослідження права / В. В. Завальнюк // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. – Одеса: Фенікс, 2014. – Т. 2. – С. 47-51.

54. Завальнюк В. В. Традиції та звичаї українського народу як підґрунтя антропологізації права / В. В. Завальнюк // Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці : матеріали всеукр. круглого столу онлайн присвяч. 25-річчю Національного Університету «Одеська юридична академія» та 175-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 25 листоп. 2022 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.» ; кафедр заг. теор. права та держави. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2022. – С. 4-8.

55. Завальнюк В. В. Природні права людини в антропологічних дослідженнях [Електронний ресурс] / В. В. Завальнюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 40. – С. 203-208. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_40_37

56. Заєць А. Концепції правової держави і верховенства права в українській правовій доктрині. Право України. 2013. № 9. С. 243–269.

57. Заморська Л. До питання про визначення категорії «норма права». Право України. 2011. № 4. С. 159–164.

58. Заморська Л. І. Категорія «структура норми права» як основа його нормативності. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Вип. 50. С. 19– 25.

59. Зелена О. Визначення підстав юридичної відповідальності: актуальні питання. Право України. 2003. №4. С. 21–26.

60. Ісаєва В. В. Функції права: теоретико-правовий аналіз. Часопис Київського університету права. 2013. № 1. С. 45–48.

61. Каленіченко Л. І. Поняття та види принципів юридичної відповідальності. Право і безпека. 2017. № 1. С. 24–31.

62. Каленіченко Л. І. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. Держава та регіони. Серія: Право. 2020. № 1 (67). Том 1. С. 12-17. URL: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.1-1.2> <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10138>

63. Каленіченко Л. І., Слинко Д. В. Юридичний процес та процесуальне право: загальнотеоретичні підходи до розуміння співвідношення понять. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. Спецвипуск. С.7–10. URL: <http://apnl.dnu.in.ua/2019/4.pdf>

64. Калюжний Р. А. Правові стимули в механізмі правового стимулювання: монографія. Київ: МП Леся, 2013. 204 с.

65. Камолих Д. А. Основні підходи до розуміння співвідношення держави та права в державно-правовій думці. Держава і право. 2012.

Вип. 55. С. 86–91.

66. Коваленко А. А. Доктринальні погляди на розуміння функцій права Право і суспільство 2019. № 1 С. 89-91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2019_1_17

67. Коваленко А. А. Класифікація функцій права: історія питання Науковий вісник Ужгородського Національного університету : серія: Право / гол.ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім "Гельветика", 2019. Т. 1. Вип. 55. С. 32–35.

68. Ковальський В. С. Інститут юридичної відповідальності держави і охоронна функція права. Вісник Вищого адміністративного суду України. 2010. № 1. С. 34–40.

69. Ковальський В. С., Козінцев І. П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 192 с.

70. Ковбасюк С. В. Інститут та інституціоналізація як вираження міждисциплінарного підходу в дослідженні державної влади. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2017. № 5. С. 28–33.

71. Ковбасюк С. В. Інституційний базис сучасної держави, аспекти цілісності та стабільності. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 7. С. 29-33. URL: http://lsej.org.ua/7_2022/4.pdf

72. Ковбасюк С. В. Методологічні підходи у структурі сучасної методології державознавства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2023 № 63. С. 12-16. URL: <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc63/3.pdf>

73. Ковбасюк С. В. Особливості та напрями інституціоналізації сучасної держави. Юридичний бюлетень. 2021. № 19 – С. 18-25. URL: <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2021/19/4.pdf>

74. Ковбасюк С. В. Сучасна модель соціальної держави. Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 86-89. URL: <https://hdl.handle.net/11300/12737>

75. Ковбасюк С. В., Рязанов М. Ю., Чувакова Г. М. Правова доктрина як джерело права в релігійних правових системах : матеріали IV-ї Міжнародної науково-практичної конференції «The world of modern technologies and inventions». Відень, Австрія. 2023. С. 118-121. URL: <https://isg-konf.com/ru/the-world-of-modern-technologies-and-inventions/>

76. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. Право України. 2010. №4. С. 11–21.

77. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. Право України. 2017. № 11. С. 142–164.

78. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч.посіб. : Київ: Юрінком-Інтер. 2004. 336 с.

79. Корчевна Л. О. Співвідношення держави і права (за працями Л. Петражицького, Г. Гурвіча, П. Сорокіна). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2014. Випуск 29. Том 1. С. 20–23.

80. Кравченко С. С. Правовий прецедент як соціальний інститут та його значення: прагматичний аналіз. Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 17–20.

81. Крестовська Н. М. Скарбниця як критерій типології держави. Наукові праці НУ «ОЮА». 2011. Т. X. С. 280-287. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3901/Krestovska%20Skarbnytsya%20yak%20kryteriy.pdf;jsessionid=6AE7D50D8EB264A26CC86593BF694C47?sequence=1>

82. Крестовська Н. М., Головченко М. Ф. Естетичний образ сучасної держави. Право і суспільство. 2021. № 4. С. 12-19. URL: http://pravoisusilstvo.org.ua/archive/2021/4_2021/4.pdf

83. Крестовська Н.М. До питання про функції ювенального права// Актуальні проблеми держави і права. Зб.наук.праць. – Одеса: Юрид.літ, 2003. – Вип.21. – С.180-185.

84. Крижановський А. Ф. Компетентна правова свідомість: до постановки проблеми. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. 2001. № 11. С. 34–38.

85. Куракін О. М. Категорія правовідносини в системі нормативного регулювання. Право і суспільство. 2013. №2. С. 8–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_2_4

86. Куракін О. М. Структура механізму правового регулювання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право». 2015. Вип. 35. С. 41–44. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/16798>

87. Куракін О. М., Романов М. Ю. Генеза поняття «громадянське суспільство». Науковий вісник Ужгородського національного універ-

ситету. Серія: «Право». 2015. Вип. 35. С. 28–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_35%281.1%29__9

88. Лафитський В. Правова держава і фактори її розвитку в порівняльноправовому вимірі. Право України. 2013. № 3–4. С. 169–182.

89. Легін Л. М. Нормативно-правовий акт: поняття та система ознак. Право і суспільство. 2016. № 2. С. 21–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_2_6

90. Лисюк І. І. Деякі питання виникнення соціальних норм. Часопис Київського університету права. 2011. №3. С. 65–69. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_3/65.pdf

91. Лозинська І. В. Правотворення, правотворчість та законотворчість: проблема співвідношення. Митна справа. 2011. № 5. Ч. 2. С. 18–21.

92. Лошихін О. М. Функції сучасної держави. Нарис юридичної теорії: монографія. Київ: Логос, 2013. 228 с.

93. Лук'янець Д. Типологія юридичної відповідальності. Юридична Україна. 2004. № 3. С. 4–10.

94. Луць Л.А., Фулей Т.І. Деякі аспекти впровадження загальнолюдських принципів права в юридичну практику України // Держава і право. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. - Вип.20. С. 11-17.

95. Майданик Р. Ліберальне вчення про тлумачення норм права України (крізь призму «добудови» права). Право України. 2016. № 7. С. 69–78.

96. Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посіб. Київ: Реферат, 2010. 260 с.

97. Манько Д. Щодо широкого розуміння категорії застосування права. Публічне право. 2011. № 1. С. 130–135. URL: <http://www.yourfuture.org.ua/ua/pb/2011/1/manko.pdf>

98. Мехдізадзе Ф. Функція держави у системі міжнародних відносин щодо проблем національної безпеки. Політичний менеджмент. 2008. № 4. С. 126–134.

99. Могілевський Л. В. Сутність поняття «норма права». Прикарпатський юридичний вісник. Вип. 1. 2016. С. 14–18.

100. Мохонько А. В. Місце норм права у системі соціальних норм. Держава і право: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. 2010. Вип. 48. С. 44–49.

101. Мочульська М. Основні типи сучасного розуміння правової доктрини. Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична». 2012. Вип. 56. С. 44–52.

102. Назаренко О. А. Історія становлення політичної системи суспільства: теоретико-правовий аналіз. Право і суспільство. 2017. №3. С. 30–35. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/3_2017/part_1/8.pdf

103. Новікова М. Загальнотеоретичні підходи до визначення поняття «джерела права». Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2021. № 2. С. 71-75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2021_2_15

104. Оборотов Ю. М. Від ціннісної характеристики – до формування аксіометрії права і держави. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 1. С. 150–158.

105. Оборотов Ю. М. Правова система України в євразійській правовій сім'ї. Наукові праці Одеської національної юридичної академії. Т. III. О.: Юрид. л-ра, 2004. С. 28–37.

106. Оніщенко Н. М. Деякі дискусійні питання визначення категорії «джерело права» у сучасній юридичній науці. Право України. 2013. № 5. С. 245–252.

107. Оніщенко Н. М. Принцип законності: наукові реалії сьогодення. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 13–18.

108. Оніщенко Н. М. Розвиток національної правової системи в контексті запитів громадянського суспільства. ScienceRise: Juridicial Science. № 3 (5). 2018. С. 4–9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/srjusc_2018_3_3

109. Орзіх М. П. Особистість і право: Монографія. Одеса: Юрид. л-ра, 2005. 312 с.

110. Паращевіна О. А. Деякі проблеми класифікації колективних суб'єктів права // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – № 62. – С. 651-658.

111. Пархоменко Н. Концептуальні основи теорії джерел права. Право України. 2017. №6. С. 9–16.

112. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння. Київ: ПАРАПАН, 2008. 272 с.

113. Петришин О. В. Демократія як основоположний принцип сучасного конституційного ладу України. Право України. 2013. № 8. 365 с.

114. Петришин О., Погребняк С. Система права: загальнотеоретична характеристика. Право України. 2017. № 5. С. 9–17.
115. Плавич В. П., Плавич С. В. Сучасна правотворчість: Проблеми теорії і методології : моногр. О.: Астропринт, 2013. 274 с.
116. Погребняк С. Соціальна держава: обґрунтування концепції. Вісник Академії правових наук України. 2011. № 2. С. 15–25.
117. Полонка І. А. Неправомірна поведінка як категорія теорії права: доктринальний аналіз поняття та системних ознак. Держава і право. 2018. Вип. 80. С. 3–16.
118. Полянський Т. Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Галицький друкар, 2012. 455 с.
119. Правові форми захисту прав людини [Електронний ресурс] : електрон. метод. посібник для здобувачів першого (бакалавр.) рівня вищ. освіти спец. 081 Право / уклад.: С. В. Пілюк. – Одеса, 2023. – 60 с.
120. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. Х.: Право, 2009. 352 с.
121. Прийма С. В. Способи тлумачення норм права: загальнотеоретична характеристика. Юрист України. 2011. № 3. С. 10–16.
122. Прієшкіна О. В. Політико-правова теорія державного суверенітету в умовах глобалізації та євроінтеграції. Правова держава. 2022. №45. С.7-15. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/32868>
123. Проблеми конституційного права та прав людини [Електронний ресурс] : електрон. метод. посіб. для здобувачів другого (магістер.) рівня вищ. освіти / уклад. А. В. Левенець. – Одеса, 2023. – 67 с.
124. Пунько О. В. Структурна побудова правозастосовних актів. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2014. №4. С. 36–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2014_4_8
125. Пушняк О. В. Набуття чинності нормативно-правовими актами в Україні. Форум права. 2010. № 4. С. 748–754. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_4_119
126. Рабінович П. М. Ефективність юридичних гарантій законності: до методики її виявлення. Вісник Академії правових наук України. 2010. № 1. С. 17–27.
127. Риндюк В. І. Система права в контексті сучасних підходів до

праворозуміння. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право. 2022. Вип. 70. С. 59-63. URL: <https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/39983>

128. Рябовол Л. Т. До питання про соціальну цінність права. Право та державне управління. 2019. №2(35). Том 1. С. 30-36. URL: http://pdujournal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/tom_1/7.pdf

129. Рязанов М. Ю. Правовий розвиток: наступність як умова правового прогресу / Михайло Юрійович // Правове життя сучасної України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.) / за ред. Г. О. Ульянової ; уклад.: О. В. Дикий, І. І. Братінов. – Одеса : Гельветика, 2018. – С. 76–78.

130. Рязанов М. Ю. Юридична наука і трансляція правової спадщини / М. Ю. Рязанов// Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – Т. 1. – С. 74-77.

131. Самілик Л. О., Корбут Л. П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». Право і суспільство. 2016. № 1. С. 89–93.

132. Свириденко Г. В. Генезис уявлень про правомірну поведінку (просторово-темпоральні виміри). Публічне право. 2016. № 1. С. 335–344.

133. Семеніхін І. Проблемні аспекти реалізації правової доктрини у правозастосовній практиці // Вісник Академії правових наук України. 2010. № 3. С. 303—311. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/varnyu_2010_3_30.pdf

134. Сердюк І. А. Нормативно-правовий акт у співвідношенні з актом застосування та актом тлумачення норм права. Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2010. № 3. С. 12–15.

135. Скиба М. В. Сутність та роль держави: інституціональний аспект. Економіка. 2014. Вип. 24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2014_24_6

136. Скуріхін С. М. Морфологія і динаміка правової культури : навчальний посібник Одеса : Фенікс, 2020. 314 с. URL: <https://hdl.handle>

137. Скуріхін С. М. Співвідношення правового виховання і стихійної правової соціалізації. *Lex Portus*. 2018. № 6. С. 64–75.

138. Слинко Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика: монографія. Харків: Вид-во «НТМТ», 2017. 415 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/4984>

139. Сучасний правопорядок : національний, інтегративний та міжнародний виміри : тези Міжнар. наук.–практ. конф., 13–14 червня 2008 р. / за заг. ред. Ю. М. Оборотова ; уклад. А. Ф. Крижанівський, Н. М. Крестовська. О. : Фенікс, 2008. 266 с.

140. Тищенко О. Соціальні стандарти в Україні: проблеми євроінтеграції. *Право України*. 2016. № 8. С. 24–32.

141. Уласевич А. С. Автентичне тлумачення. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: «Юридична». 2011. № 1. С. 128–131.

142. Ульянова Г. О. Свобода творчості та її обмеження у рішеннях Європейського суду з прав людини / Г. О. Ульянова // *Практика ЄСПЛ з питань цивільного процесуального права : матеріали круглого столу (м. Одеса, 5 квіт. 2016 р.)* / уклад. : І. В. Андронов, Н. В. Волкова, О. В. Сатановська ; МОН України, НУ ОЮА. – Одеса : Юрид. л-ра, 2016. - С. 11-13. URL: <http://hdl.handle.net/11300/5426>

143. Ульяновська О. Правові фікції і правові презумпції: єдність та відмінності. *Право України*. 2005. № 6. С. 101–102.

144. Устименко О. С. Загальнотеоретична характеристика основних наукових концепцій походження держави. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки». 2017. Вип. 2. Т. 1. С. 25–28.

145. Фасій Б. В. Застосування норм законодавства Європейського Союзу та міжнародного права до сімейних відносин в Україні / Б. В. Фасій // *Часопис цивілістики*. – 2016. – Вип. 20. – С. 171-175. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2016_20_37

146. Фасій Б. В. Місце Європейського суду з прав людини в механізмі судового захисту цивільних прав та інтересів /Б.В. Фасій // *Практика ЄСПЛ з питань цивільного процесуального права: матеріали круглого столу (м. Одеса, 5 квітня 2016 р.)*. – Одеса: Юридична література, 2016. – С. 80-83.

147. Фасій Б. В. Принцип справедливості, добросовісності та ро-

зумності субсидіарного застосування норм законодавства: від римського приватного права до модельних правил європейського приватного права /Б.В. Фасій //Від засад римського права до принципів приватного права ЄС: матер. круглого столу (м. Одеса, 29 травня 2015 р.). – Одеса: Фенікс, 2015. – С. 20-23.

148. Фасій Б. В. Субсидіарне застосування норм цивільного законодавства в Україні: теорія та практика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2016. 202 с.

149. Харитонов Є. О. Інформаційне суспільство, громадянське суспільство та приватне право: питання співвідношення / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Часопис цивілістики : наук.-практ. журн. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Є. О. Харитонов (заст. голов. ред.), К. Г. Некіт (відп. секр.) [та ін.]. - Одеса, 2017. – Вип. 28. – С. 8-13.

150. Харитонов Є. О. Концепт «приватне право» та проблеми його реалізації / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Часопис цивілістики : наук.-практ. журн. / Є. О. Харитонов (голов. ред.), О. І. Харитонova (заст. голов. ред.), К. Г. Некіт (відп. секр.), редкол.: С. В. Ківалов, В. В. Завальнюк [та ін.]. - Одеса : Гельветика, 2021. – Вип. 41. – С. 5-11. URL: <https://hdl.handle.net/11300/15673>

151. Харитонов Є. О. Регулятивні правовідносини з погляду приватного та публічного права / Є. О. Харитонов // Від римського приватного права до ІТ права : матеріали. міжнар. наук.-практич. конф. «Римське право і сучасність» (м. Одеса, 19 трав. 2018 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. О. І. Харитонovої, к.ю.н., доцента К. Г. Некіт. – Одеса : Фенікс, 2018. – С. 81-85. URL: <https://hdl.handle.net/11300/12397>

152. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Теорія праворозуміння П. Рабіновича і концепт «приватне право» // Науковий спадок Петра Мойсейовича Рабіновича і актуальні проблеми загальнотеорійного правознавства : матер. міжнар. наук. конф. (м. Львів, 28–29 берез. 2025 р.). Львів, 2025. С. 142-148. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29356>

153. Хаустова М. Проблеми класифікації правових систем. Вісник Національної академії правових наук України. 2014. № 2. С. 53–65.

154. Хижняк Є. С. Місце оперативно-розшукових версій у плані досудового розслідування умисних вбивств / Є. С. Хижняк // Доктринальні та правозастосовні проблеми кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності : Матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 10-й річниці набуття чинності Кримінального

процесуального кодексу України (м. Одеса, 9 грудня 2022 р.) / уклад.: Л. І. Аркуша, О. О. Торбас, В. А. Завтур ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2022. – С. 252-254. URL: <https://hdl.handle.net/11300/25265>

155. Чефранов А. Б. Проблема застосування теорії цінностей у правових дослідженнях. Проблеми філософії права. Т. III. № 1–2. К.–Чернівці: Рута, 2005. С. 327–337.

156. Чувакова Г. М. Аномалії соціальної нормативності. Часопис Київського інституту права. 2021. Вип. 1.- С. 54-58. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2021.09>

157. Чувакова Г. М. Погляд на неправо. Право і суспільство. 2022. №3. С. 27-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2022_3_7

158. Чувакова Г. М. Правореалізаційні аномалії практики Європейського суду з прав людини. АМПАРО. 2023. №1. С. 38-44.

159. Чувакова Г. М. Аномалії нормотворчої діяльності. Часопис Київського університету права. 2019. Вип. 4. С. 51-57. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.07>

160. Чумаков Д. Д. Проблема розвитку громадянського суспільства в Україні в контексті його взаємодії з інститутом держави. Грани. 2014. № 6. С. 131–135.

161. Шай Р. Я. Теоретико-правовий підхід щодо розуміння сутності держави в історії політико-правової думки. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 837. С. 373–376. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_837_61

162. Шибаніц Д. Сучасна проблематика теорії «поколінь прав людини» в умовах європейської міждержавної інтеграції. Науковий вісник Ужгородського національного університету «Серія: Право» / голов. ред. Ю. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Т. 1. Вип. 31. С. 57–61.

163. Шилінгов В. С. Поділ права на приватне та публічне як фундаментальна засада правової системи демократичного суспільства. Часопис Київського університету права. 2012. № 1. С. 48–51.

164. Школьнік Є. Правовий статус держави як суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності. Національний юридичний журнал: теорія і практика. 2014. № 6(10). С. 166-168.

165. Шпакович О. Особливості способів імплементації міжнародно-правових норм. Віче. 2010. № 17. С. 23–25. URL: <http://nbuv.gov.ua/>

166. Шульга А. М. Об'єктивно протиправне діяння, об'єктивно правомірна поведінка. Форум права. 2012. № 3. С. 846–849. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/4632>

167. Шульженко Ф. П. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації. Київ: КНЕУ, 2007. 392 с.

168. Borovytskyi O., Rogach O., Pifko O., Stepanova T., Panchyshyn R. Constitutionalism of European states: ensuring globalism in modern conditions. Amazonia Investiga. 2022. Vol. 11. № 49. P. 47-54. <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1873>

169. Categories "legal Tradition" and anomaly of the Legal Sphere»; In the Context of Regulation of Innovations of Modern Society". Amazonia Investiga, Vol. 9, no. 25, Jan. 2020, pp. 411-417.

170. Chuvakov, O., M. Ryazanov, H. Chuvakova, and T. Pavlova. «The Categories "legal Tradition" and anomaly of the Legal Sphere»; In the Context of Regulation of Innovations of Modern Society". Amazonia Investiga, Vol. 9, no. 25, Jan. 2020, pp. 411-7.

171. Chuvakova H. M. Anomalies of legal consciousness. Social and legal aspects of the development of civil society institutional. Collective monograph. Part II. Warsaw: BMT Erida Sp.z o.o., 2019. – p. 209 – 225.

172. Kharytonov, E., Kharytonova, O., Kharytonova, T., Kolodin, D., & Tolmachevska, Y. (2019). Human rights as the basic value of the concept of private law in modern Europe. Amazonia Investiga, 8(20), 477-485.

173. Luts, L., Nastasiak, I., Karmazina, C., Kovbasiuk, S. Prospects for the development of modern interstate legal systems in the context of globalization challenges. Amazonia Investiga. 2021. Volume 10. Issue 40. P 233–244 - Web of Science Core Collection URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1615>

174. M. Ryazanov, H. Chuvakova, S. Piliuk 'Legal anomalies within human rights implementation in court: Ukrainian heritage and perspectives' 2021 4(12) Access to Justice in Eastern Europe 90-103. DOI: <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.4-n000086>

175. Ryazanov M., Chuvakova H., Piliuk S. Legal anomalies within human rights implementation in court: Ukrainian heritage and perspectives. Access to Justice in Eastern Europe. 2021. 4(12). P. 90–103. ajee-journal.com/upload/attaches/att_1635760925.pdf

176. Shmyndruk, O., Chuvakova, H., Ryazanov, M., Petrenko, N., &

Pleniuk, M. (2024). Mediation and the right to a fair trial: legal heritage or anomaly of the legal sphere. *Amazonia Investiga*, 13(79), 165-176. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2024.79.07.13>

177. Surrogacy as a method of supporting reproductive technologies in Ukraine and a foreign method of its legal regulation. / Boichenko, E., Ziatina, D., Karakhanian, K., Chuvakova, H., Ryazanov, M. / *Amazonia Investiga* Vol. 8 Núm. 21: 121 - 128/ Septiembre - octubre 2019.

Ресурси відкритого доступу:

1. Президент України

<https://www.president.gov.ua>

Законодавча влада

2. Верховна Рада України

<https://www.rada.gov.ua/>

3. Уповноважений Верховної Ради з прав людини

Виконавча влада

<https://www.ombudsman.kiev.ua>

3. Кабінет Міністрів України

<https://www.kmu.gov.ua/>

4. Міністерство юстиції України

<https://minjust.gov.ua/>

Судова влада

5. Верховний Суд

<https://www.scourt.gov.ua>

6. Конституційний Суд України

<https://www.ccu.gov.ua>

Рекомендовані науково-аналітичні ресурси

7. Національний інститут стратегічних досліджень

<https://www.niss.gov.ua/>

8. Лабораторія законодавчих ініціатив

<https://parlament.org.ua/>

9. Правознавець: Електронна бібліотека юридичної літератури

<http://prayoznaves.com.ua>

9. Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського

<http://www.nbuv.gov.ua>

10. Наукова бібліотека Національного університету «Одеська юридична академія»

<http://lib.onua.edu.ua>

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ

1. Поняття юридичної науки і юриспруденції. Система юриспруденції. Функції юриспруденції. Предмет та об'єкт юриспруденції.
2. Огляд теорій походження права.
3. Основні школи права.
4. Визначення та основні властивості права. Сутність права.
5. Соціальне регулювання: поняття та види.
6. Поняття і види норм. Різновиди соціальних норм.
7. Нормативні акти: поняття та види.
8. Поняття та ознаки норми права (правової норми). Структура норми права.
9. Система права та її складові.
10. Дія нормативно-правового акту у часі, у просторі та за колом осіб. Зворотна та переживаюча сила закону.
11. Поняття та види джерел права.
12. Ознаки та види нормативно-правових актів.
13. Закони і підзаконні акти: поняття і види.
14. Правоутворення та правотворчість.
15. Стадії нормотворчої діяльності. Види нормотворчості.
16. Поняття, ознаки і види правових відносин. Структура правовідносин.
17. Поняття суб'єктивного права та юридичного обов'язку.
18. Поняття та ознаки реалізації права. Форми реалізації права.
19. Поняття та ознаки застосування права. Основні вимоги належного застосування права.
20. Тлумачення норм права та його значення у процесі реалізації права.
21. Інтерпретаційні акти (акти тлумачення норм права).
22. Прогалини у позитивному праві та способи їх подолання. Юридичні колізії та способи їх подолання.
23. Поняття та види правової поведінки.
24. Правомірна поведінка: поняття, види, мотиви.
25. Правопорушення: поняття, ознаки, види, склад.
26. Поняття та ознаки юридичної відповідальності. Принципи юридичної відповідальності. Функції юридичної відповідальності.

27. Поняття, ознаки і зміст юридичного процесу. Вимоги до юридичного процесу.

28. Поняття та структура правосвідомості.

29. Поняття, структура та стадії механізму правового регулювання.

30. Правопорядок: поняття та загальна характеристика.

31. Покоління прав людини. Права і свободи людини і громадянина.

32. Цінності та їх класифікація. Правова аксіологія.

33. Поняття та багатоманітність правових систем.

34. Основні правові сім'ї.

35. Основні теорії походження держави.

36. Поняття держави. Ознаки та атрибути держави. Сучасні підходи до вивчення держави.

37. Поняття і види функцій держави.

38. Поняття та структура форми (устрою) держави.

39. Форма правління: поняття та види.

40. Форма державного устрою: поняття та види.

41. Державний режим: поняття та види.

42. Поняття та ознаки державної влади.

43. Механізм держави: поняття, структура, принципи.

44. Система центральних органів держави.

45. Судова та контрольна влада в сучасній державі.

46. Політична система суспільства: структура, функції, типологія.

47. Громадянське суспільство: поняття та ознаки.

48. Поняття та ознаки демократичної держави.

49. Поняття та ознаки правової держави.

50. Становлення та розвиток концепції соціальної держави. Поняття та ознаки соціальної держави.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ

1. Поняття юридичної науки і юриспруденції. Система юриспруденції. Функції юриспруденції. Предмет та об'єкт юриспруденції.
2. Поняття та зміст методології юриспруденції: парадигми, концепції, методи, принципи, підходи.
3. Огляд теорій походження права.
4. Праворозуміння: поняття, зміст, типи.
5. Різноманітність підходів до права.
6. Основні школи права.
7. Визначення та основні властивості права. Сутність права.
8. Природне, позитивне та об'єктивне право.
9. Принципи права. Функції права.
10. Єдність і відмінності держави і права.
11. Типи зв'язків між правом і державою: функціонально-координаційні, причинно-наслідкові.
12. Тоталітарна, ліберальна, прагматична моделі взаємодії права і держави.
13. Соціальне регулювання: поняття та види.
14. Поняття і види норм. Різновиди соціальних норм.
15. Нормативні акти: поняття та види.
16. Поняття та ознаки норми права (правової норми). Структура норми права.
17. Способи викладення правових норм. Класифікація правових норм.
18. Система права та її складові.
19. Галузі права та інститути права.
20. Інші підстави для побудови системи права (публічне та приватне право; матеріальне та процесуальне право).
21. Система законодавства та її співвідношення із системою права.
22. Дія нормативно-правового акту у часі, у просторі та за колом осіб. Зворотна та переживаюча сила закону.
23. Поняття та види джерел права.
24. Ознаки та види нормативно-правових актів.
25. Закони і підзаконні акти: поняття і види
26. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб.

27. Правоутворення та правотворчість.
28. Функції правотворчості. Принципи нормотворчості.
29. Стадії нормотворчої діяльності. Види нормотворчості.
30. Поняття, ознаки і види правових відносин. Структура правовідносин.
31. Поняття суб'єктивного права та юридичного обов'язку.
32. Суб'єктивне право та законний інтерес. Види суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.
33. Передумови правовідносин. Юридичні факти.
34. Поняття та ознаки реалізації права. Форми реалізації права.
35. Поняття та ознаки застосування права. Основні вимоги належного застосування права.
36. Процес (стадії) правозастосовчої діяльності.
37. Правозастосовчий акт.
38. Тлумачення норм права та його значення у процесі реалізації права.
39. Види тлумачення норм права за суб'єктами.
40. Способи (прийоми) тлумачення норм права. Види юридичного тлумачення за об'ємом.
41. Інтерпретаційні акти (акти тлумачення норм права).
42. Прогалини у позитивному праві та способи їх подолання.
43. Юридичні колізії та способи їх подолання.
44. Поняття та види правової поведінки.
45. Правомірна поведінка: поняття, види, мотиви.
46. Правопорушення: поняття, ознаки, види, склад.
47. Зловживання правом та його ознаки.
48. Об'єктивно протиправне діяння та його ознаки.
49. Поняття та ознаки юридичної відповідальності. Принципи юридичної відповідальності. Функції юридичної відповідальності.
50. Види юридичної відповідальності.
51. Обставини, що виключають юридичну відповідальність, і підстави звільнення від юридичної відповідальності.
52. Поняття, ознаки і зміст юридичного процесу. Вимоги до юридичного процесу.
53. Стадії юридичного процесу. Види юридичного процесу.
54. Поняття та структура правосвідомості.
55. Правосвідомість і право: спільне та відмінне.

56. Правова культура: поняття, структура, види.
57. Правова соціалізація і правове виховання.
58. Поняття та види деформації правосвідомості.
59. Поняття, структура та стадії механізму правового регулювання.
60. Правові аксіоми, презумпції, фікції.
61. Правові акти, їх види і співвідношення.
62. Пільги, імунітети, заохочення та обмеження в праві.
63. Поняття і принципи (вимоги) законності.
64. Загальносоціальні та спеціально-юридичні гарантії законності.
65. Правопорядок: поняття та загальна характеристика.
66. Поняття, ознаки та структура правового статусу.
67. Правовий статус особистості.
68. Покоління прав людини.
69. Права і свободи людини і громадянина.
70. Правовий статус колективних суб'єктів.
71. Правовий статус народу та інших етнічних груп.
72. Правовий статус держави.
73. Цінності та їх класифікація. Правова аксіологія.
74. Власна цінність права. Правові цінності. Соціальна та особистісна цінність права.
75. Право як цінність культури та цивілізації
76. Поняття та багатоманітність правових систем.
77. Типологізація правових систем сучасності.
78. Критерії типологізації правових систем сучасності.
79. Основні правові сім'ї.
80. Основні теорії походження держави.
81. Поняття держави. Ознаки та атрибути держави. Сучасні підходи до вивчення держави.
82. Основні критерії типології держав.
83. Поняття і види функцій держави.
84. Форми та методи здійснення функцій держави.
85. Поняття та структура форми (устрою) держави.
86. Форма правління: поняття та види.
87. Форма державного устрою: поняття та види.
88. Державний режим: поняття та види.

89. Поняття та ознаки державної влади.
90. Механізм держави: поняття, структура, принципи.
91. Система центральних органів держави.
92. Судова та контрольна влада в сучасній державі.
93. Бюрократія і бюрократизм у механізмі держави.
94. Державне управління і місцеве самоврядування.
95. Політична система суспільства: структура, функції, типологія.
96. Держава в політичній системі суспільства.
97. Громадянське суспільство: поняття та ознаки.
98. Поняття та ознаки демократичної держави.
99. Поняття та ознаки правової держави.
100. Становлення та розвиток концепції соціальної держави. Поняття та ознаки соціальної держави.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
ПРОГРАМА ЛЕКЦІЙНОГО НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ.....	6
ТЕМА 1. ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	6
ТЕМА 2. ПОХОДЖЕННЯ ПРАВА.....	8
ТЕМА 3. ОСНОВНІ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО.....	13
ТЕМА 4. ПРАВО ТА ЙОГО ВЛАСТИВОСТІ	15
ТЕМА 5. ПРАВО І ДЕРЖАВА В ЇХНЬОМУ СПІВВІДНОШЕННІ	19
ТЕМА 6. ПРАВО В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ	22
ТЕМА 7. НОРМИ ПРАВА.....	25
ТЕМА 8. СИСТЕМА ПРАВА	28
ТЕМА 9. ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА.....	34
ТЕМА 10. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ – ОСНОВНА ФОРМА ПРАВА СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ.....	39
ТЕМА 11. ПРАВОУТВОРЕННЯ І ПРАВОТВОРЧІСТЬ.....	43
ТЕМА 12. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ.....	48
ТЕМА 13. РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА	55
ТЕМА 14. ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА	61
ТЕМА 15. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА	68
ТЕМА 16. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	74
ТЕМА 17. ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА ТА ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС	79
ТЕМА 18. ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА.....	83
ТЕМА 19. ПРАВОВІ ЗАСОБИ ТА МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	88

ТЕМА 20. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА, ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК	93
ТЕМА 21. ПРАВО І ЛЮДИНА. ПРАВА ЛЮДИНИ	97
ТЕМА 22. ЦІННІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА	104
ТЕМА 23. ПРАВОВІ СИСТЕМИ ТА ПРАВОВІ СІМ'Ї	107
ТЕМА 24. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ	111
ТЕМА 25. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СУТНІСТЬ ТА ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ	115
ТЕМА 26. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ	119
ТЕМА 27. ФОРМИ ДЕРЖАВИ	122
ТЕМА 28. ДЕРЖАВНА ВЛАДА І МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ	126
ТЕМА 29. ГРОМАДСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА	133
ТЕМА 30. ДЕМОКРАТИЧНА, СОЦІАЛЬНА І ПРАВОВА ДЕРЖАВА	138
ПЛАНІ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ.....	144
Тема 1. Загальна теорія права та держави як наука та навчальна дисципліна.....	144
Тема 2. Походження права.....	144
Тема 3. Основні вчення про право.....	144
Тема 4. Право та його властивості.....	145
Тема 5. Право і держава в їхньому співвідношенні.....	145
Тема 6. Право в системі соціального регулювання.....	145
Тема 7. Норми права.....	145
Тема 8. Система права.....	146
Тема 9. Форми (джерела) права.....	146
Тема 10. Нормативно-правовий акт – основна форма права сучасних держав.....	147
Тема 11. Правоутворення і правотворчість.....	147
Тема 12. Правові відносини.....	147
Тема 13. Реалізація та застосування права.....	148

Тема 14. Тлумачення права.....	148
Тема 15. Правова поведінка.....	148
Тема 16. Поняття і види юридичної відповідальності.....	149
Тема 17. Юридична практика та юридичний процес.....	149
Тема 18. Правосвідомість і правова культура.....	149
Тема 19. Правові засоби та механізм правового регулювання.....	150
Тема 20. Верховенство права, законність і правопорядок.....	150
Тема 21. Право і людина. Права людини.....	150
Тема 22. Ціннісна характеристика права.....	151
Тема 23. Правові системи та правові сім'ї.....	151
Тема 24. Виникнення держави.....	151
Тема 25. Поняття, ознаки, сутність та типологія держави.....	152
Тема 26. Функції держави.....	152
Тема 27. Форми держави.....	152
Тема 28. Державна влада і механізм держави.....	153
Тема 29. Громадянське суспільство і держава.....	153
Тема 30. Демократична, правова і соціальна держава.....	153
РЕКОМЕНДОВАНИЙ ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ	155
ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ.....	173
ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ.....	175

Навчальне видання

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

Навчально-методичний посібник

Електронне видання

В авторській редакції

Укладачі:

Володимир Васильович Завальнюк

Михайло Юрійович Рязанов

Ганна Михайлівна Чувакова

Ум-друк. арк. 10,48.

Зам. № 2510-01.

Видавець ПП «Фенікс»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).

Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.

e-mail: fenix-izd@ukr.net